

1838

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2022.

Милица Весковић Анђелковић
Мирјана Бобић
Стефан Јанковић

Ризици и шансе савремених миграција

Милица Весковић Анђелковић
Мирјана Бобић
Стефан Јанковић
Ризици и шансе савремених миграција
Прво издање, Београд 2022.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
Институт за социолошка истраживања,
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета у Београду

Рецензенти
Проф. др Мирјана Рашевић,
Институт друштвених наука
Проф. др Јован Филиповић,
Факултет организационих наука Универзитета у Београду
Доц. др Милена Токовић,
Географски факултет Универзитета у Београду

Лектура и коректура
Невена Мрђеновић

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-240-7

Ова монографија је настала у оквиру научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе*, који финансирају Филозофски факултет Универзитета у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије

Садржај

7		Увод
20		Референце
		<i>Милица Весковић Анђелковић</i>
23		Друштвена и технолошка умреженост српске дијаспоре
23		Увод
27		Умреженост из перспективе миграција
33		Дијаспора и умрежено друштво
40		Интернет и друштвене мреже у функцији акумулације капитала дијаспоре
45		Улога интернета и друштвених мрежа у креирању социјалног капитала
50		Методологија и анализа узорка
57		Умрежавање српске дијаспоре и мреже као потенцијални ресурс на микро и мезо нивоу
68		Закључак
72		Референце

Мирјана Бобић

- 79 | Дијаспора у функцији развоја Србије
- 79 | Увод
- 90 | Теоријски оквир: везе миграција и развоја
- 96 | Спремност да се улаже у Србију
- 100 | Повратак у Србију
- 108 | Дијаспора и доносиоци одлука у Србији
- 117 | Закључак
- 122 | Референце

Стефан Јанковић

- 127 | **Нова клима климатске мобилности?
Антропоцен и изазови климатских миграција**
- 127 | Нова клима климатске мобилности
- 134 | Неомалтузијански „притисак окружења”:
алармизам и максималистички приступ
- 138 | Између рањивости и прилагођавања:
апорије минимализма
- 147 | Иза климатских миграција: мозаик мобилности
- 154 | Антропоцен, планетарне мобилности и *Terra mobilis*
- 159 | Уместо закључка: климатска правда или,
како примирити популационе изазове
- 167 | Референце

- 179 | **Закључне напомене**
- 185 | Референце

Увод

Према последњем објављеном извештају Међународне Организације за миграције у свету је 2020. године регистрован 281 милион међународних миграната, или 3,6% укупне светске популације, што је пораст у односу на 2019. годину, када је забележено 272 милиона (3,5% света), (ИОМ, 2022). Као што видимо, пандемија ковид-19 није утицала на опадање мобилности, напротив, настављен је вишедеценијски узлазни тренд. Наиме, у последњих педесет година број међународних миграната је више него утростручен, будући да је 1970. ова популација бројала 84,5 милиона или 2,3% становништва света¹.

---

1 Под *међународним миранцијом* се подразумева особа која је ван земље свога порекла или земље чије држављанство поседује, без обзира да ли борави дуже или краће време, односно да ли има важећа документа или не, рецимо код тзв. ирегуларних миграната. Под *избељницом* се подразумева лице које је напустило своју земљу порекла или уобичајеног боравка, те не жели да се у њу врати, под основаном сумњом страха од прогона по основу расе, религије, националности, припадности некој социјалној групи или политичком опредељењу. Под *шражиоцем азила* се мисли на лице које је поднело захтев за међународну заштиту, те уколико је добије, прелази у статус избеглице. *Инићерно расељена* су лица која услед претњи угрожавања живота и имовине напуштају своје куће и прелазе на другу територију, али у границама своје државе порекла, за разлику од избеглице и азиланта који прелазе међународну границу. *Климајска мијрација* је покретање лица или групе, који су због изненадне или постепене промене у окружењу настале услед климатских узрока, принуђени да напусте своје уобичајено место боравка, привремено или трајно, у оквиру државе или преко гра-

Такви трендови су постали посебно изражени у претходној деценији, с наглим порастом броја избеглица, тражилаца азила и интерно расељених лица, али и због драстичних промена у територијалним обрасцима миграција и рутама. Наиме, број међународних миграната се удвостручио од 1990. године, достигавши 272 милиона у 2019. години, од чега је две трећине као коначно одредиште одабрало неку од двадесет, углавном високоразвијених земаља. Истовремено, укупни број избеглица и тражилаца азила је порастао за око 13 милиона између 2010. и 2017. године, док је у претходној деценији такође примећено да су се удвостручила и принудна расељавања, достигавши 80 милиона људи 2020. године. Битна промена у овим обрасцима јесте и та да се приближно 37% глобалних миграција одвијало кроз нерегуларне преласке државних граница (Arslan et al., 2014; ИОМ, 2022; ОЕЦД, 2021; УН, 2019).

Посматрано према регионима, Европа је одредиште највећег броја међународних миграната (30,9%), иза које следи Азија (30,5%). Северна Америка је дестинација сваког петог исељеника (20,9%), иза које следи Африка (9%). Око 5,3% миграната се населило у Јужну Америку и Карибе, а 3,3% у Океанију. Ако се посматра на нивоу држава, САД остају најпривлачнија дестинација са око 51 милион усељених. Следи Немачка са око 16 милиона, док је на трећем месту Саудијска Арабија са 13 милиона. На четвртм и петом месту врха светске листе су Руска Федерација и Велика Британија, са 12, односно 9 милиона имиграната. Међу земљама порекла, Индијци су на првом месту, са 18 милиона својих сународника у иностранству. Мексико је на другом месту, са око 11 милиона, затим следе Руска Федерација и Кина (10,8, односно 10 милиона).

нице. Климатски мигранти су расељени који, дакле, углавном, мада не нужно, остају у оквиру територије своје државе, те добијају помоћ и заштиту домаћих власти, па се ређе користи појам климатске избеглице (*climate migrant, displaced persons*). Климатска миграција је поткатегија ширег појма – срединске миграције (*environmental migration*), (уп: ИОМ, 2019).

Пета је Сиријска Арапска Република чијих око 8 милиона грађана је прешло границу, најчешће као избеглице и тражиоци азила услед ратних дејстава током претходне деценије.

Посматрано по полу, благо је повећан удео жена у популацији међународних миграната, којих је 2020. године било 135 милиона (3,5% светске популације жена), а 2019. године – 130 милиона (3,4%). Мушкарци су још увек доминантни (146 милиона или 3,7% у 2020), са порастом у односу на 2019. годину (141 милион или 3,6%). Међу мотивима међународних миграција доминирају економске, радне или вољне миграције, па је тако 2019. године, Међународна организација рада регистровала 169 милиона радних миграната, што је пораст у односу на 2017. годину (164 милиона). Скоро 90 милиона је било хуманитарних миграната (избеглице, тражиоци азила, интерно расељени, итд.), односно њихов је број повећан у односу на 2019. годину, када их је било 84,8 милиона (уп: ИОМ, 2022)².

У 2020. години је регистровано 30,7 милиона догађаја – тзв. природних катастрофа, што је значајан пораст у односу на годину раније (24,9 милиона) који су узрок интерних миграција, односно присилног расељавања становника. Сомалија и Етиопија су у том погледу водеће земље, где се посебно истиче првспоменута, са огромним бројем расељених услед великих киша и последичних поплава. Овим бројевима треба додати и оружане сукобе и насиље, као узроке присилних миграција широм света, којих је у 2020. години било 9,8 милиона (више него у 2019. години, када је било 8,6 милиона).

---

2 Подела на економске и неекономске или вољне и хуманитарне мигранте је више аналитичка него емпиријски заснована, јер се ови мотиви у стварности преплићу. Избеглице, жртве трговине људима, жене и деца жртве насиља, недokumentовани мигранти, итд., теже да се домогну територија и држава где су им боље прилике за заштиту и опстанак, а економски мигранти често користе законе и прописе који регулишу азил или избеглиштво да би лакше обезбедили останак и боравак на страниј територији и сл. Отуда и званични документи држава данас више користе појам „мешовитих” миграционих токова (уп: Bović & Šantić, 2019).

Миграције се још од првих теоријских генерализација из 19. века повезују са ширим географским, друштвеним, економским, историјским, културним и политичким контекстом, нарочито процесима трансформације социјалног и природног окружења. Везују се и за пораст индивидуалних права и слобода, односно жељу да се увећа корпус знања и вештина, хуманог капитала, активирањем разноврсних индивидуалних и групних стратегија сналажења, социјалних мрежа, нових технолошких могућности, и слично (de Naas, 2021).

Данас се мобилност и миграције сагледавају у још ширем контексту невероватног убрзања промена у: *џеополицици*, *окурењу* или *екологији*, као и *технолоји* (уп: ИОМ, 2022). За разлику од „доба миграција” (‘age of migration’), (Castles & Miller, 2003, према: Bobić & Babović, 2013) с почетка 21. века, када је мобилност интензивирана и нагло увећана у условима глобализације, масовног протока људи, роба, капитала и информација, по целој планети (укључивањем и становника Трећег света, Азије и Африке у мобилне светске токове), (уп: Bobić & Babović, 2013), данас аутори користе нове називе: „доба убрзања” (‘age of accelerations’), „четврта индустријска револуција” (‘the fourth industrial revolution’) и „доба промена” (‘age of change’), (ИОМ, 2022). Ове стратешке трансформације дају општи оквир разумевању савремених токова миграција и мобилности³, државе и владе формулишу политике управљања миграцијама, а владине и невладине организације настоје да заједничким напорима раде на истраживању, формулисању праваца акције и практичним применама договорених циљева.

---

3 Појам миграција се углавном односи да значи тзв. трајнија, коначна или дефинитивна кретања (исељавања и усељавања), док се мобилност користи за мање трајна, привремена, повремена, краткотрајнија, циркуларна и повратна кретања (уп: ИОМ, 2019, Bobić, 2013). Уз то, мобилност се схвата и у далеко ширим онтолошким оквирима, као основа друштвених процеса (за шири приказ овог схватања, видети треће поглавље).

У геополитичком погледу, миграције су од почетка 20. века обликовали крупни догађаји или потреси као што су били: Први и Други светски рат, Хладни рат, пад Берлинског зида, крвави распад СФРЈ, терористички напади у САД (11. септембра 2001. године), ратови у Либији, Тунису, затим у државама Блиског истока, нарочито у Авганистану и Сирији, осмогодишњи рат у Јемену, избијање пандемије ковид-19 као јавно-здравствене претње по цео свет, и најновија оружана интервенција Русије у Украјини, од краја фебруара 2022. године.

У последње две деценије, које карактерише политичко, економско и војно јачање држава на истоку, превасходно Русије и Кине, веома су нарасле геополитичке тензије, па се и монопол једне суперсиле доводи у питање. Ово глобално надметање се често материјализује преко оружаних конфликта и ратова у мањим државама, као што је, рецимо, случај са сукобима у Украјини који су започели још 2014. да би добили шире размере 2022. године што, поред осталог, за последицу има и огроман број избеглица које се крећу ка европским државама. Овај сукоб је, фактички речено, између Русије и чланица НАТО-а, односно Русије и САД.

У овим околностима погоршања међународних односа опада и мултилатерална међународна сарадња, доводе се у питање принципи и ауторитет институција као што су Уједињене нације, глобални споразуми, међународно право, итд., односно вредности хуманости, једнакости, праведности, солидарности, одговорности, поштовања људских права, институција и процедура. Ипак, у новије време је учињен значајан напредак јер велики број држава света, укључујући и Србију, ради на имплементацији УН Агенде одрживог развоја до 2030., усвојене на самиту 2015. године, која тежи остваривању 17 циљева у три главне димензије благостања човечанства: економског раста, социјалне инклузије и заштите животне средине (РЗС, 2022). Поред тога, на глобалном нивоу се ради

и на реализацији посебних циљева у домену миграција и расељавања, односно избеглиштва (ИОМ, 2022).

Но, недавне политичке дискусије указале су и на то да климатске промене по себи постају питање безбедности и дубоко продиру унутар проблематике миграција. Премда су страхови да ће климатске промене најпре изазвати политичке конфликте, након чега ће уследити таласи миграција, према неким тумачењима, доста неутемељеним, сам обим климатских промена наводи на темељну ревизију основних геополитичких премиса.

Нова геолошка епоха антропоцена, о којој ће више речи бити у трећем поглављу, нарочито видљивим чини тешкоће са традиционалним еколошким размишљањем. Критичка геополитика, наиме, указује на то да нова сазнања из области земаљских наука (*earth sciences*) упућују на знатно деликатније мутације планете и отуда изискују изградњу доиста иновативних решења, попут система за рано упозоравање, брзи одговор и умањивање катастрофа, пре него ослањање на збиља неефикасно међународно право и произвољну примену климатских споразума (упор. Dalby, 2013; 2014; 2015; Lövbrand et al., 2020). На другој страни, опсег климатских промена провоцира и шире дискусије о остваривању благостања и људских права у случају климатских миграција (в. Simangan, 2022). Оне наиме, остају такорећи „заглављене” између нужности хуманитарног одговора и бројних политичких тешкоћа да се убрзане еколошке трансформације примире – посебно њихови главни извори, какви су убрзано исцрпљивање ресурса и прекомерна потрошња.

Саме еколошке трансформације се отуда могу разумети као последица претеране производње и потрошње, неодрживог економског раста, уништавања природних ресурса и биодиверзитета, обрадивог земљишта, климатских промена (ИОМ, 2022), и по некима и пренасељености планете (*уи*: Cliquet & Avramov, 2018). Ове су активности обухваћене појмом „људске надмоћи” над природним окружењем, при чему

се све више указује на алармантне, негативне последице оваквих понашања која занемарују заштиту планетарних екосистема (уи: Cliquet & Avramov, 2018).

Претерано искоришћавање планетарних ресурса ('ecological overshoot') исказује се у индикаторима који сведоче да човечанство данас троши ресурсе који су еквивалентни ресурсима 1,5 планете Земље да би задовољило своје незасите конзумеристичке потребе. Када би садашње земље у развоју имале исту стопу раста као данас развијене земље, било би им потребно ресурса еквивалентних чак 9 наших планета да би подмирили своју повећану потрошњу и производњу (Avramov, 2017: 45). Научници указују на неколико кључних зона у којима је човечанство досегло критичне „тачке преокрета“: климатске промене, биодиверзитет и масовно истребљење хиљада животињских врста и рекордно загађење. Пандемија корона вируса је, наизглед, омогућила малу еколошку обнову или, боље речено, паузу у овим активностима, погубним по животну средину (рецимо, у домену транспорта, посебно авионског, и уопште, путовања, грађевинарства, туризма, итд.), али ће се оне вероватно наставити са окончањем пандемије (ИОМ, 2022).

Последице еколошких промена се огледају у унутрашњим и међународним пресељавањима или расељавањима становништва као стратегијама сналажења или начинима прилагођавања адаптирања становника на еколошке промене, било да је реч о спорим и постепеним или дуготрајним, какве су, рецимо, климатске промене (топлотни таласи, глобално загревање, отапање леда на половима, пораст нивоа мора и океана, осиромашење пољопривредног земљишта, итд.) или о изненадним природним катастрофама (земљотреси, цунами, тајфуни, пожари, итд.), (уп: ИОМ, 2022: 235).

Технолошке промене, почев од 2005. године, које потпадају под „четврту индустријску револуцију“ коренито мењају друштвене, политичке и економске системе у свету. Аутори

говоре о новој (пост)индустријској ери у којој водећу улогу добијају вештачка интелигенција, дигитализација, производња великог броја база података, информација и дезинформација, пролиферација виртуелних социјалних мрежа, масовно коришћење интернета, итд. Дигитална технологија продире и у све фазе миграционог процеса. Мигранти могу да прикупе све релевантне податке и савете у реалном времену током своје путање, захваљујући апликацијама преко којих се деле информације и повезују просторно удаљени појединци и групе.

Тиме су, међутим, отворена нова питања – рецимо, у којој мери ова технологија поспешује ирегуларне миграције, али и у којој мери представља подршку и заштиту од експлоатације и кријумчарења миграната, посебно рањивих категорија, деце без пратње и малолетних лица, затим, колико су заштићени лични подаци, идентитет, посебно угрожених категорија, итд. Мигранти су развили или користе апликације које помажу да се лакше интегришу у нову средину, да добију психосоцијалну подршку, помоћ око регулисања виза и дозвола боравка. Путем дигиталних платформи за видео позиве и ћаскања (*Воцајп*, *Вибер*, *Скајп*, итд.), одржавају се свакодневни друштвени контакти с породицом и немигрантима у земљи порекла, затим, преко мобилних банкарских и финансијских програма шаље се финансијска помоћ, дознаке, итд. Пандемија ковид-19 је интензивирала ове технолошке промене, односно допринела је још већој и бржој дигитализацији већ одраније дигитализованог света, укључујући и пословање, што је дефинитивно једна од њених дугорочних последица (ИОМ, 2022).

Технолошка револуција је у великој мери утицала на измену разумевања односа држава према миграцијама. Наиме, олакшана, готово бесплатна комуникација преко разних интернет програма и јефтинеји транспорт утицали су на превладавање појма асимилације имиграната у друштво пријема, што је подразумевало скоро потпуно прекидање веза са земљом

порекла. Свакодневна комуникација учинила је да ојача транснационална комуникација (а тиме и опстанак повезаности) миграционог и немиграционог становништва, чиме је и појам дијаспоре добио на значају и у науци и у јавним политикама које су је, услед дознака, препознале као важан ресурс. Према подацима Светске банке, 2021. године је прилив од дијаспоре ка слабо развијеним и средње развијеним земљама износио 589 милијарди долара, што је чак два пута више од директних страних инвестиција (World Bank, 2020). Ако томе додамо и дознаке које нису економске, првенствено хумани и социјални капитал припадника дијаспоре (тзв. социјалне дознаке), јасно је да ова популација заслужује велику пажњу стручне и шире јавности.

***

У овој монографији три аутора са Одељења за социологију Филозофског факултета и чланови Института за социолошка истраживања, писала су на тему савремених миграција, полазећи од наведеног ширег контекста природног и друштвеног окружења и њихових промена, који обликују савремене миграционе процесе, утичући на њихове узроке, последице, токове и трансформације, као и рефлексije у науци, медијима, политици и свакодневном животу. Прва два поглавља су емпиријски заснована на подацима сопственог теренског истраживања, док је треће оријентисано на теоријску расправу која се ослања и на секундарну анализу релевантних емпиријских студија и анализа.

У првом и другом поглављу монографије коришћени су подаци прикупљени у оквиру теренског истраживања „Станови и карактеристике српске дијаспоре, аутохтоног становништва и повратника из иностранства”, које је реализовано током 2020. и 2021. године, као практични део изборног курса на основним студијама Одељења за социологију Филозофског

факултета – *Савремене економске миграције* у сарадњи са студентима треће године.

У првом поглављу које носи назив „Друштвена и технолошка умреженост српске дијаспоре” ауторке Милице Весковић Анђелковић, ови су подаци анализирани и интерпретирани у складу с теоријом друштвених мрежа (реалних и виртуелних, формалних и неформалних). Ауторка се определила за савремени концепт социјалног капитала, који подразумева да у његовој основи леже друштвене мреже појединаца, као и да акумулација овог ресурса зависи од положаја актера у њима. Сходно томе, а узимајући у обзир и потенцијалну корист социјалног капитала дијаспоре за државу Србију, циљ је био да се испита у којој мери су њени припадници међусобно повезани, као и колико и на који начин су повезани са припадницима других националности. Имајући на уму интернет револуцију, у смислу да се велики део друштвених контаката одржава захваљујући управо овом средству комуникације, посебан акценат је стављен на испитивање његовог значаја за успостављање и одржавање мрежа.

Резултати указују на веома низак степен формалног умрежавања испитаника у смислу активног, па и пасивног чланства у дијаспорским и професионалним организацијама. Међутим, независно од тога, анализа података указује на висок степен међусобне повезаности чланова дијаспоре, нарочито ако живе у истој земљи. Такође, на основу интерпретације налаза истраживања закључује се и да постоји врло интензивна комуникација и са колегама из иностранства и са немиграционим становништвом из Србије. Из перспективе јавних политика није охрабрујућ податак да се комуникација међу њима углавном одвија на емотивним основама (у контакту су са родбином и пријатељима), а врло ретко на пословној сарадњи. Такође, за разлику од других земаља из окружења, подаци указују на низак степен активизма српске дијаспоре у смислу чланства у виртуелним заједницама, као и јасног изражавања идентитета и националних циљева постављањем информација о

дешавањима у Србији и њиховим коментарисањем. Закључује се да технологија, иако неизбежно прожима, па чак и стоји у основи мрежа којима чланови српске дијаспоре припадају, она још увек није препозната као начин подизања свести и јачања било професионалних било идентитетских интереса.

У другом поглављу под насловом „Дијаспора у функцији развоја Србије” ауторке Мирјане Бобић, које је такође засновано на обради и интерпретацији наведеног емпиријског истраживања, реализованог у сарадњи са студентима социологије, разматра се улога дијаспоре у контексту везе миграције и развоја. Најпре се пропитују подаци о бројности емиграната, а потом дефиниције и значење појма дијаспоре у контексту савременог умреженог друштва. У концептуалном смислу, ово поглавље се позива и на веома екстензивну расправу о социјалном капиталу и умреженом друштву у првом поглављу. Теоријски оквир се поставља у складу с парадигмама миграција као саставног дела друштвене промене позивајући се на различите струје које су анализирале повезаност мобилности и друштвено-економског, културног, политичког развоја, или модернизације. Укључују се и одговарајуће политике управљања миграцијама, пре свега радним или вољним, било да су биле оптимистички или песимистички обојене или да су биле хибридног, плуралног, постмодерног, суптилнијег, балансираног становишта.

Потом се анализирају и интерпретирају емпиријски подаци имајући у виду сва ограничења у прикупљеној емпиријској евиденцији, нерепрезентативност узорка, како у погледу старости, затим социоекономских и образовних карактеристика испитаника, итд. Обрађују се теме спремности да се улаже у Србију, опција повратка у земљу и ставови према доносиоцима одлука (очекивања, поруке, итд). Закључује се да је већина испитаника трајно насељена у европским земљама (најчешће дестинације су Немачка и Аустрија), уз присуство и нових одредишта (САД). Већина испитаника припада првој генерацији

исељеника, те је тесно повезана са члановима своје породице, односно најближих сродника, према којима усмеравају свој финансијски капитал, дознаке, и помажу им у одржавању квалитета живота. Били би спремни да улажу у развојне пројекте у земљи, али на локалном нивоу, ако би им се пружиле гаранције и сигурност улагања, више мушкарци него жене.

О повратку у земљу не размишљају у актуелном тренутку, евентуално по окончању радне каријере и/или по стицању одговарајућег хуманог капитала. Замерају држави Србији, односно доносиоцима одлука незаинтересованост за дијаспору, слабу подршку грађанима у иностранству, преко конзуларних представништва, итд., те високу незапосленост младих, односно прекарност (слабо плаћени послови, рад под уговором, итд), који их подстичу на емиграцију. Сматрају да држава треба више да ради на повезивању са дијаспором, да подржи програме и пројекте које би чланови дијаспоре сами предлагали, да се више ангажује на дигитализацији пословања и подршци транснационалном предузетништву миграната, итд.

Испитаници виде и важну улогу дијаспоре у друштвеним променама, у економији, образовању, школству, култури, у институцијама. Један од закључака јесте да класична или одраније присутна традиционална културна, спортска, религиозна окупљања чланова дијаспоре, нису примерена савременом стилу живота у умреженом друштву те да не одговарају потребама за комуникацијом, посебно младих који су више окренути ка дигиталним медијима, односно ка професији, науци, истраживањима и развоју, а у контексту четврте технолошке револуције.

У трећем поглављу „Нова клима климатске мобилности? Антропоцен, планетарни токови и ново рухо мобилности”, чији је аутор Стефан Јанковић, које је, како смо истакли, више теоријске природе, пажња се премешта на сложен однос климатских промена и миграција. Конкретно говорећи, ово поглавље најпре пружа преглед дебата започетих током 1980-их

година, разматрајући поступно три супротстављена тумачења: максималистички приступ, минималистички приступ и теорију мобилности.

Први приступ представља иницијални покушај да се веза између климатских промена и миграција схвати као последица исцрпљивања ресурса и појаве тзв. „жаришта” у одређеним подручјима планете. Такво погоршавање климатских услова, према максималистичким ауторима, потенцијално представља основ масовног расељавања. Међутим, као основни проблем са овим приступом се истиче груби детерминизам, али и евоцирање неомалтузијанских претпоставки о „притиску” на окружење. Највећим делом, те критике износе заступници тзв. минимализма, који климатске миграције настоје да сагледају у комбинованом садејству са различитим облицима економске и политичке рањивости.

Но, минималистички приступ истоврсно приказује извесна ограничења, међу којима се истиче претеран акценат стављен на раван индивидуалних одлука које наликују економском прорачуну.

Теоретичари мобилности, пак, износе бројне критике на рачун претходна два приступа, указујући пре свега на њихов спекулативни и претерано „катастрофистички” карактер, али и на економицизам. Но, неки приступи мобилности крактеришу и снажан отклон спрам *mainstream* тумачења миграција у функцији „развоја” или као резултата индивидуалног прилагођавања. Напросто, бројне сазнајне категорије, попут „климатских избеглица”, „рањивости”, „адаптације” и сл., *џаџолоџизују* миграције утолико што се кроз њих провлаче и односи моћи, чинећи посебно климатске мигранте адекватним једино уколико служе као резервоар радне снаге на глобалном тржишту рада. Но, новина са приступом мобилности, пак, јесте у томе што указује на знатно шире питање изван-људске дејствености које извире из скорих дискусија о антропоцену, као новој геолошкој епохи.

Конкретно, теорија мобилности надилази проблематику климатских миграција у ужем смислу, тиме што упућује да се она одвија у тесној вези са материјалним агенсима и другим врстама мобилности, често планетарног опсега. У закључку овог поглавља се утолико дискутује не само о проблемима отвореним са приступом мобилности, као што је претерано наглашен биополитички моменат, него се отварају и питања популационе динамике у односу са климатским променама.

На крају, надамо се да ће ова студија и њена поједина поглавља заинтересовати ширу академску и стручну јавност, да ће бити од користи студентима и широкој заједници истраживача и практичара у области миграција и мобилности. Можда ће послужити као инспирација доносиоцима одлука да примене неке од добрих пракси укључивања миграција у развојне пројекте и програме државе, посебно да се више повежу са дијаспором у њиховом формулисању и реализацији.

Референце:

- Avramov, D., (2017) Immigration and Integration of Immigrants: Impacts of Research for Social and Security Policies, *European Journal of Human Security* (1): 39–63.
- Arslan, C., et al. (2015) A New Profile of Migrants in the Aftermath of the Recent Economic Crisis, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 160, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5jxt2t3nnjr5-en>.
- Bobić, M., Šantić, D., (2019) Forced migrations and Externalization of European Union Border Control: Serbia on the Balkan Migration Route, *International Migration*, 58 (3): 220–234.
- Bobić, M., Babović, M., (2013) Међународне миграције у Србији – stanje i политике, *Sociologija*, Vol. LV, No. 2., 209–228.
- Bobić, M., (2013) *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Čigoja Štampa.

- Cliquet, R., Avramov, D., (2018) *Evolution Science and Ethics in the Third Millennium. Challenges and Choices for Humankind*. Springer.
- Dalby, S. (2013). The geopolitics of climate change. *Political Geography*. 37 (2013): 38–47.
- Dalby, S. (2014). Rethinking Geopolitics: Climate Security in the Anthropocene. *Global Policy*. 5(1): 1–9.
- Dalby, S. (2015). Climate geopolitics: Securing the global economy. *International Politics*. 52: 426–444.
- De Haas, H., (2021) A theory of migration: the aspirations-capabilities network, *Comparative Migration Studies*, 9,8 <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- IOM (2022) *World Migration Report 2022*, Geneva: IOM.
- IOM (2019) *International Migration Law. Glossary on Migration*, Geneva: IOM.
- Lövbrand, E., Mobjörk, M. & Söder, R. (2020). The Anthropocene and the geo-political imagination: Re-writing Earth as political space. *Earth System Governance*, 4:100051.
- OECD (2021), *International Migration Outlook 2021*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/29f23e9d-en>.
- Републички завод за статистику (2022), *Извештај о напретку у остваривању циљева одрживој развоја у Републици Србији до 2030. Извештај за 2021.*, Београд: РЗС, <https://sdg.indikator.rs/media/1544/izvestaj-o-napretku-u-ostvarivanju-ciljeva-odrzivog-razvoja-do-2030-godine-u-srbiji.pdf>, приступљено 14. 8. 2022.
- Simangan D. (2022). Can the liberal international order survive the Anthropocene? Three propositions for converging peace and survival. *The Anthropocene Review*. 9(1):37–51.
- UN (2019) *International Migration 2019*. New York: United Nations.
- World Bank (2020) *Personal remittances, received (current US\$)* <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT>, приступљено 15. 8. 2022.

Милица Весковић Анђелковић
Друштвена и технолошка
умреженост српске дијаспоре

Увод

Напредак у области информационо телекомуникационих технологија (ИКТ), широка доступност уређаја за пренос података као и технолошка развијеност интернет мреже умногоне мењају облике комуникације као и свакодневне праксе становништва, што даље утиче на редефинисање друштвених односа и друштва у целини. Као последицу тога уочавамо појаву нових друштвених феномена што захтева (пре)обликовање друштвених теорија које би имале могућност разумевања нових друштвених форми. Захваљујући модерним тековинама и редефинисаним међуљудским односима, друштво се више не може посматрати као затворен аутономни систем од кога зависи понашање појединаца и група (Tili, 1997). Акцент се сада ставља на отвореност појединаца према информацијама као и на међусобни утицај актера из разних делова света на свим нивоима посматрања (микро, мезо, макро), што даље ствара и обликује интеракциони карактер друштва. То би значило да се оно заснива на многоструким односима различитих размера – од локалних до глобалних.

Наиме, савремено друштво се посматра кроз призму мрежа услед непрестане размене информација и ресурса која се одвија у више смерова, зависно од укључености актера у вишеструке односе са другима. Овакав начин разумевања друштва јавља се у теоријама које су развијене и пре експанзије информационо телекомуникационих технологија (Granovetter, 1983), али у потпуности долази до изражаја у Кастелсовој теорији умреженог друштва (Castells, 2000). Ова теорија врло брзо постаје широко прихваћена у разумевању савременог света, па теоретичари и нове друштвене појаве објашњавају из перспективе мрежа и међусобног утицаја разних ентитета, па се сходно томе преобликују и јављају нови концепти.

Када је реч о савременим миграцијама, све више се користи, али и обликује још раније познат концепт транснационализма који подразумева умреженост и комуникацију миграционог и немиграционог становништва независно од граница суверених држава. Упоредо са тим, обликује се и концепт дијаспоре који, захваљујући могућности интензивног умрежавања појединаца широм света, бива јасно разграничен од феномена расејавања становништва са којим појам дијаспоре има исти етимолошки корен, али се и суштински од њега разликује (Clifford, 1994; Весковић Анђелковић, 2019).

Први аутор који је назначио важност медија и новог облика комуникације за разумевање савремене дијаспоре још крајем прошлог века, био је Хејл (Hall, 1990). Овај аутор је описао кључну улогу медија у конструкцији друштвеног и политичког живота савремене дијаспоре, као и у (ре)конструкцији идентитета њених чланова. У новије време долази до праве експанзије радова на тему утицаја медија и ИКТ на живот миграционе популације⁴, а неки аутори увиђају да ова врста умрежавања отвара поље за анализу и нових аспеката феномена

---

4 Највећи број радова на ову тему јавио се током избегличке кризе у Европи 2015. године када аутори разматрају утицај ИКТ на активности и организацију живота избеглица. Научници из разних научних области су се заинтересовали за ову

дијаспоре, попут Витборнове и Калеса који у теорију уводе и појам „дигиталне дијаспоре” (Kales, 2016; Witteborn, 2019).

Под утицајем нове концепције друштвених односа долази и до измене схватања ресурса миграционе популације, њихове размене и усмеравања у добробит заједнице. С обзиром да концепт социјалног капитала у својој суштини подразумева умрежавање и размену путем мрежа, он постаје најпривлачнији за анализу утицаја ИКТ на његово обликовање. Нова концепција овог ресурса (не само миграционе популације, већ свих чланова заједнице) руши границе једног друштва и посматра повезаност појединаца засновану на различитим принципима и независно од било каквих ограничења.

Захваљујући развоју информационо-комуникационих технологија, отвара се ново поље анализе генерисања и акумулације овог ресурса посредством интернета (Kales, 2016). То би значило да виртуелно умрежавање доводи у питање примењивост класичних теорија социјалног капитала које заступају Бурдије (Bourdieu, 1986), Патнам (Patnam, 2008) и Колман (Coleman, 1988). Оне сада морају да се модификују у складу с околностима савременог света које захтевају посматрање и анализу друштва из перспективе глобализације и промене облика и начина комуникације. Оваква стварност не трпи друштво као затворену и непроменљиву заједницу. Новије теорије које социјални капитал посматрају из перспективе умреженог друштва, попут теорија Роналда Барта (Burt, 1992; 2000) и Нан Лина (Lin, 2004), чине се као функционалније за разумевање овог феномена.

Најзад, стална повезаност појединаца са људима широм света, па и миграната са становништвом из земље порекла, утицала је на одбацивање концепта асимилације који подразумева утапање у нову заједницу, као и на увођење концепта

тему, па имамо приступе из перспективе антропологије, социологије, психологије, студија дијаспоре, културе и многих других области (Witteborn, 2019).

интеграције миграната у ново друштво. Ово је неке психологе и антропологе (Sussman, 2002; Cassarino, 2004; Lang *et al*, 2016) навело да преиспитају традиционално схватање идентитета и да га прилагоде савременој друштвеној стварности. Тако се отвара питање разумевања идентитета дијаспоре у новим савременим околностима, његово (пре)обликовање и (ре)дефинисање. С обзиром на сталну комуникацију дијаспоре, као и дијаспоре и немиграционог становништва у земљи порекла и дестинације, транснационалну умреженост немиграционог становништва подједнако као и дијаспоре, питање идентитета постаје опште питање редефинисања овог појма на свим нивоима – од личног до колективног.

Циљ овог дела анализе савремених миграционих токова јесте да из перспективе савремене констелације односа која се изменила под утицајем логике мрежа, размотри аспекте умрежавања дијаспоре. Најпре ћемо указати на значај умрежавања и миграционих ланаца на сам процес миграционих кретања и груписања популације која у њима учествује. Након тога, циљ је да се размотри извесне промене у самом концепту дијаспоре, њеном идентитету и увезаности са другим члановима. Интензитет њихове комуникације надаље упућује на већу могућност усмеравања ресурса у заједничке пројекте. Такође, социјални капитал, као ресурс са највећим потенцијалом конверзије и прибављања друге врсте капитала се налази пред великим изазовом услед деловања ИКТ. Најзначајније питање се поставља у смеру позитивног или негативног утицаја друштвених мрежа на његову акумулацију, што ће такође бити разматрано. На крају, значај умрежавања као и тековина новог доба тестираћемо на подацима прикупљеним у истраживању „Ставови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоног становништва и повратника из иностранства” које је у оквиру предмета *Савремене економске миграције* који се изводи на трећој години студија социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, реализовано партнерски са студентима који су похађали овај предмет.

Умреженост из перспективе миграција

Логика мрежа, која је и раније примењивана у разумевању људских делатности, крајем прошлог века, захваљујући првенствено Мануелу Кастелсу (Castels, 2000), доспева у фокус анализе друштвених односа и формација које се преобликују упоредо с напретком технологије и глобализације. Наиме, експанзија интернета и његова свеprisутност не само да мењају људску стварност, већ утичу на обликовање друштвене теорије с циљем потпунијег разумевања интеракција у друштву и нових друштвених форми. Конкретно, из перспективе миграција, посматрање друштвених односа као мреже је од изузетног значаја и данас постаје водећи концепт у проучавању овог процеса. Један од првих истраживача који је перспективу друштвених мрежа применио на проучавање миграционих кретања јесте Клајд Мичел још у свом раду из 1969. године (нав. према Предојевић-Деспих, 2009: 215). Његов рад се првенствено односи на проучавање структуре мрежа и њиховог функционисања у оквиру унутрашњих миграција.

Како се процес и обим савремених миграција значајно мењају услед утицаја глобализације, међународне миграције постају доминантне и доспевају у фокус истраживања, те се стога и истраживање улоге мрежа у миграционим процесима проширује изван граница једне националне државе. Томе треба додати и учесталу комуникацију између миграционог и немиграционог становништва, што утиче на то да мрежни приступ постаје доминантан у овој области. У прилог иде и све већа заступљеност теорија попут теорије сегментираниог тржишта рада и перспективе светског система, које намећу потребу приступа миграцијама из системске перспективе, што би подразумевало узајамну повезаност друштава и миграционе мреже као основу за повезивање људи и преко њих различитих локалитета.

Упркос првобитном покушају да се миграције посматрају из макро перспективе, у контексту Кастелсовог умреженог друштва мрежни приступ је у литератури ипак највише примењиван у анализама улоге социјалних мрежа у процесу миграција појединца и појединачних националних држава. Моника Бојд, која је посматрала миграције из ове перспективе, долази до закључка да „мреже спајају мигранте кроз време и простор. Када једном започну, миграциона кретања често постају независна, одражавајући утемељење мреже информација, помоћи и дужности која се развија међу мигрантима у имиграционом друштву и пријатељима и рођацима у средини из које су потекли. Такве мреже спајају популације у земљама порекла и дестинације и осигуравају да кретања не морају да буду временски ограничена, усмерена само у једном правцу или перманентна” (Boyd, 1989: 641).

Чарлс Тили томе додаје тврдњу да стварну миграциону јединицу не чини ни појединац, ни домаћинство, већ скуп међусобно повезаних људи (Tilly, 1990). Меси је у томе отишао још даље и увео *концепти кумулативне каузалности* (Massey, 1987; 1988) који подразумева да се на почетку миграција стварају мреже, да би оне касније постале један од главних чинилаца који подстиче миграције. Тако временом миграциони процес може да постане потпуно независан од првобитних фактора који су узроковали миграције (било да је реч о одбијајућим и привлачећим факторима на микро нивоу или неком од фактора на макро нивоу, попут економске неједнакости). Овде Меси нарочито истиче нормативну компоненту мрежа у смислу да будући мигранти рачунају на однос узајамне обавезе са члановима у иностранству како би се лакше снашли у новој средини. Ту је садржана и компонента динамичности тако да нове везе које се стварају употпуњавају или замењују већ постојеће. Посматрајући миграциона кретања искључиво кроз концепт друштвених мрежа и њихове улоге у смањењу трошкова потенцијалних миграната, Меси је имиграцију посматрао и из пер-

спективе социјалног капитала као јединственог, па, ако узмемо у обзир и његову потенцијалну трансформацију у друге врсте капитала, и најзначајнијег ресурса миграционе популације.

Улога мрежа се од самог почетка њиховог увођења у анализу миграционих процеса препознавала у свим фазама појединачног миграционог процеса: од саме одлуке да се мигрира, до сналажења у земљи одредишта, одржавања контаката са немиграционим становништвом и дијаспором, повратком итд. Прво, мреже су често и најбитнији фактор који утиче на одлуку да се мигрира у том смислу што повезаност обезбеђује значајне ресурсе који се користе за смањење ризика у погледу економских и емоционалних трошкова појединца (Meyer, 2001; Massay & Aysa, 2005; Baizán, Beauchemin & Gonzáles-Ferrer, 2014).

У зависности од типа миграција, али и њихових социодемографских карактеристика имамо две врсте повезаности: са ранијим мигрантима или са потенцијалним послодавцем, образовном институцијом и томе слично. Што се тиче повезаности са особама које су раније промениле место боравка, оне потенцијалним мигрантима обезбеђују информације о процедури, како техничкој тако и правној, новчану подршку, пружају податке о изгледима за проналажење посла, административној помоћи, нуде им своју физичку присутност која је значајна за емоционалну подршку. Ове везе се углавном могу третирати као јаке везе у Грановетеровом смислу, користи их углавном нискоквалификовано становништво и представљају повезаност са рођацима, комшијама и блиским пријатељима.

Висококвалификовани мигранти користе слабе везе, и то не само са становништвом које потиче из исте државе, већ и са послодавцима и стручњацима из земље одредишта. Високообразовани мигранти имају широк спектар различитих мрежа колега, познаника и родбине, које у случају потребе ангажују за помоћ приликом проналажења посла или за добијање информација о научним институцијама са којима планирају да

сарађују (Meyer, 2001). Такође, врло је значајна веза између будућих миграната и њихових спонзора, послодавца или давалаца стипендија, који имају веома важну улогу у неким етапама миграционог процеса (од добијања визе, преко смештаја и почетног сналажења у земљи одредишта). Посматрано из перспективе савременог друштва и незаобилазне улоге интернета, треба нагласити да се већина ових контаката успоставља електронски, путем разних пријава, формалног умрежавања заснованог на вишеструким интересима, при чему се сами актери врло често у тој првој фази, а неретко и никада, не сусретну „лицем у лице”.

Занимљиво је запажање да је и род значајна варијабла за испитивање јачине веза у смислу да жене више користе јаке, а мушкарци слабе везе (Bagchi, 2001, наведено према Предојевић-Деспић, 2009). Ова чињеница може значајно утицати на даље фазе миграционог процеса. Наиме, уколико високообразована жена користи јаке везе приликом исељавања, а мушкарац слабе, веће су шансе да мушкарац добије бољи посао услед ширине и значаја слабих веза које је Грановетер истакао. Међутим, с обзиром на чињеницу да савремене миграције карактерише њихова феминизација (Bobić & Babović, 2013; Весковић Анђелковић, 2019; ИОМ, 2021), која поред повећаног удела жена у миграционој популацији подразумева да су оне и носиоци процеса (а не само пратиоци мушког члана домаћинства), можемо претпоставити да се мењају и њихови системи подршке. Данас су и њихове одлуке да промене место боравка подржане и мотивисане slabим везама и контактима са потенцијалним послодавцима или фондацијама.

Мигрантске мреже врло често имају суштинску улогу у модификовању локалне заједнице стварањем и ширењем шанси за запошљавање новопридошлих. Овакве мреже воде ланчаним миграцијама, јер стварањем и проширивањем услова за запошљавање стари мигранти привлаче нове и често их концентришу у појединим делатностима. Тако је врло честа појава

да у некој имигрантској земљи они који имају исто порекло имају заједнички бизнис или раде у истој фирми (Levitt & Glick Schiller, 2004). Такође, често се дешава да етничке групе са малим учешћем у општој популацији могу бити високо концентрисане у одређеним пословима.

Када је у питању високообразовано становништво, мреже, у овом случају претежно слабог интензитета, могу да буду значајна подршка предузетницима у имигрантским заједницама у облику узајамне помоћи, кредитирања, административне помоћи. С друге стране, оне, поред све уобичајенијег коришћења интернета у те сврхе, могу бити канал информисања (о факултетима и стипендијама) за потенцијалне студенте или постдипломце. Тиме се и код ове миграционе групе активирају слабе везе (Elsner et al., 2013). Мреже на које се високообразовани мигранти ослањају могу бити и организације (школе, професионална удружења, агенције) до којих појединци долазе директним контактом или преко средстава информисања, првенствено интернета (Vertovec, 2002:5). На овај начин, потенцијални мигранти долазе до директних информација о бољим пословима који одговарају њиховим квалификацијама као и бољим универзитетима и стипендијама у иностранству.

Међутим, због могућности непотпуне обавештености фамилије о свим условима на послу или универзитетима, али и због избегавања могуће конкуренције, ове мреже нису сигуран систем подршке. Због тога Порос (Poros, 2001) истиче комбинацију личних и организацијских веза као најбољу мрежу подршке – особа коју појединац познаје, а која има утицаја у организацији за подршку емиграцији стручњака, а притом је избегнут сукоб пословног и личног интереса, представља гаранцију успешне миграције. Неоспорно је да код високообразованих миграната чврсте рођачке и суседске везе или везе за блиским пријатељима могу бити од користи за умањење материјалних и емоционалних трошкова у смислу пружања смештаја и дружења у првим месецима по доласку у другу земљу.

У концептуалном смислу, друштвене мреже имају значајну улогу у теорији *нове економике радних миграција* (NELM) која подразумева поделу ризика домаћинства. Овде је реч превасходно о јаким везама пошто ова теорија на првом месту објашњава миграционе процесе сиромашнијег и ниже квалификованог становништва. У савременим миграционим процесима породица добија све већи значај приликом одлуке о привременој или сталној промени места становања појединих чланова домаћинства, а при томе, према налазима неких аутора (Taylor, 1986; Massey 1990), све више се користе мреже у смислу прибављања информација о најповољнијој опцији одласка са смањеном количином неопходних ресурса.

Ова теорија подразумева диверсификацију ризика у смислу да неки чланови домаћинства одлазе у иностранство, док други остају у земљи порекла. Ови обрасци раздвајања домаћинства омогућавају да се остављањем дела домаћинства у земљи порекла смањи ризик за оне који су емигрирали, а истовремено они који су емигрирали смањују ризик од сиромаштва за део домаћинства који је остао у земљи. С друге стране, мреже су од великог значаја за припремање њиховог потенцијалног повратка у смислу пружања обавештења о могућем улагању стеченог капитала у започињање неког мањег бизниса или једноставно, приликом повезивања са будућим послодавцима.

Мигрантске мреже, међутим, не утичу само на појединце, већ представљају мостове за спајање најмање две државе: порекла и дестинације. Међутим, ако узмемо у обзир да је мобилност једна од значајних карактеристика савремених миграција, онда говоримо о умрежавању више од две државе, при чему мигранти имају улогу моста у Грановетеровом смислу, односно Бартовим речима: улогу „чвора” (Filipović, 2012; Весковић Анђелковић, 2019). Тај положај је кључан за акумулацију њихових ресурса, првенствено социјалног капитала, о чему ће бити речи касније. С друге стране, управо овај положај их чини најкориснијим како за развој земље порекла, тако

и других држава са којима су повезани, односно у којима бораве или су боравили, и то у смислу преноса знања и искуства из једне у другу државу (Filipović, 2012; Весковић Анђелковић, 2019). Такође, ова позиција их чини и врло значајним фактором у билатералним односима ових држава. Имајући то у виду, пажња треба да буде усмерена подједнако на значај миграција и за унутрашњи развој и за позиционирање држава на геополитичком пољу.

Дијаспора и умрежено друштво

Умреженост становништва, нарочито миграционе популације, као и повећана могућност за њихову интензивну сарадњу и размену искустава и ресурса, отвара преиспитивање неких старијих концепата важних за разумевање суштине ове популације. Пажњу аутора и критичара најпре привлаче основни појмови попут дијаспоре и идентитета које треба испитати из угла нових могућности и појава. Такође, важно је и увидети повезаност ових појмова и њихову интеракцију са феноменима који долазе до изражаја захваљујући ИКТ, првенствено глобализацијом и транснационализмом. Разлог лежи у томе што је глобализација учинила светски систем још умреженијим, информације доступнијим, алтернативе за изградњу колективних и личних идентитета отворенијим, па тако створила услове за преобликовање ентитета важних за разумевање миграција. С друге стране, транснационализам који подразумева рушење националних граница и сарадњу која је од њих независна, постаје тесно повезан са разумевањем размене ресурса миграционе популације. Као такав, он је постао гранични, мада обухватнији појам од појма дијаспоре, са којим се често меша, те је стога важно указати на њихову јасну границу.

Сам појам дијаспоре је релативно нов и у литератури и у свакодневном говору – почиње да се користи тек крајем

прошлог века, односно од 1980-их година када долази у фокус интересовања научника и тако доживљава праву експанзију у литератури која се бави миграцијама⁵ (Shuval, 2003; Весковић Анђелковић, 2019). Разлог лежи у промени приступа земаља дестинација према придошлим лицима. Наиме, раније се од досељеника захтевало да се одрекну својих културних норми и обичаја и прихвате оне затечене у друштву пријема, а с обзиром да је комуникација са припадницима њихових заједница била врло ретка⁶, полако је долазило и до одрицања од националног идентитета и утапања, односно асимилације у друштво пријема. Групе којима то није било могуће нису ни биле прихваћене у друштву пријема. Један од примера су Кинези у Канади, који услед физичке различитости која је у потпуности онемогућавала асимилацију у смислу потпуног утапања у заједницу нису били прихваћени (Shuval, 2003: 195). У таквим условима неопходног потирања националног идентитета, а самим тим и брисања земље порекла као центра, затим услед мешања у затечену заједницу, уз немогућност одржавања ин-

5 То не значи да овај појам и раније није био у употреби, него да се његово значење разликовало од значења које он данас има. Заправо, појам је веома стар, користили су га стари Грци како би означили своје грађане који су напустили матичне градове-државе и створили колоније у Египту и Сирији. С обзиром на прву употребу, појам је и скован у грчком језику: изворно дијаспора (διασπορά = расејање) означава „све људе или етничке групе које су под присилом или добровољно напустиле земљу порекла, при чему и даље негују културу матице” (New World Encyclopedia, 2008). Касније се овај појам највише користио да значи Јевреје који не живе у Израелу, али негују јудаизам (Ben-Sasson, 1971; Весковић Анђелковић, 2019).

6 Раније, када није било интернета, а телефон је био поприлично скуп, као и саобраћај, мигранти су врло ретко комуницирали с родбином и пријатељима у земљама порекла, као и са припадницима своје нације који су отишли у друге земље. То не значи да контаката није било, чему сведоче и корени појма „транснационализам” који је први сковао Рандолф Бурн још 1916. како би назначио прекограничне контакте миграната који су са разних страна пристигли у Сједињене Америчке Државе. Међутим, како интензитет њихове комуникације постаје појачан тек крајем прошлог века, овај појам није био широко прихваћен у литератури нити је био привлачан за нека даља разматрања (Vertovec, 2001, 2002; Faist, 2000; Glick Schiller, 2003:100; Portes et al, 2007: 251; Bradatan et al. 2010)

тензивних контаката са припадницима исте националности, било је и бесмислено говорити о дијаспори у правом смислу.

Одбацивањем идеје асимилације као неодрживе и увођењем интеграције у политике земаља пријема 70-их година прошлог века, стварају се услови за развој феномена дијаспоре. Наиме, отварање могућности за очување етничког идентитета поставља захтев да се овај појам поново промисли, те стога он постаје врло популаран у социологији. Интересовања научника су тада првенствено ишла у смеру разграничавања овог феномена од других група миграната, односно у смеру постављања јасне границе између дијаспоре и расејања (Clifford, 1994; Anteby–Yemini & Berthomière, 2005).

Концепт дијаспоре очекивано добија још више на значају са развојем информационо-комуникационе технологије, као и саобраћаја који постаје јефтинији и доступнији. Ове револуционарне промене које развијају интерактивни карактер друштва, поред тога што утичу на промену феномена дијаспоре, захтевају и његово разграничење од других појмова који се преобликују и редефинишу у складу са новим околностима⁷. Појам дијаспоре је тада највише мешан са појмом транснационализма. Разлог за то лежи у томе што су друштвене мреже у основи оба концепта. Оно што им је заједничко јесте да оба појма подразумевају умреженост чланова и готово свакодневну сарадњу у областима економије, политике и културе која превазилази границе појединачне, методолошки речено, националне државе⁸. Међутим, суштина њиховог

7 На подстрек нових облика друштвене стварности и односа на микро, мезо и макро нивоу, јавља се потреба за новим концептима како би се настали односи боље разумели. Тако се у друштвеним наукама јављају концепти глокализације, интернационализма, супранационализма и ренационализације (Pries, 2005). Невоља са појавом више термина у истом историјском тренутку јесте ризик преклапања, па и мешања њиховог значења, али и недовољног разумевања.

8 Методолошки национализам који су у теорију увели и дефинисали Вимер и Глик Шилер можемо разумети као „претпоставку да је нација/држава/друштво природна друштвена и политичка форма модерног света” (Wimmer & Glick Schiller,

разликовања лежи у Присовој дефиницији дијаспоре по којој је то „расути, густ, али трајан друштвени простор са јасном представом центра, односно матице” (Pries, 2005: 179). Дакле, суштина дијаспоре јесте да постоји заједнички друштвени простор чланова који се протеже у веома распршеном географском простору. При томе, постављене су јасне границе идентитета за све чланове, што стоји у основи њихове умрежености као и јасно изражен и лако идентификујући центар, односно матица.

Овоме можемо додати и Фејстово разликовање ова два појма (Faist, 2010) који наглашава да би појам дијаспоре требало употребљавати искључиво приликом означавања религијских и националних заједница које се налазе изван матичне земље. Он наводи да је појам транснационализма врло важан за одржавање веза чланова имигрантских заједница са земљом порекла и обухвата све активности и праксе које су од значаја за живот имиграната и очување њиховог идентитета. Разлика ова два појма јесте у томе што дијаспора упућује на заједницу или групу, а транснационално се фокусира на процесе који превазилазе националне границе и повезују две или више држава. Дакле, када говоримо о транснационализму, акценат није на заједници, њеним карактеристикама и интеграцији у земљи пријема, већ на релативно стабилним, дуготрајним и густим

2002: 302). Овом претпоставком се тврдило да се границе нације као једне одвојене друштвене целине поклапају са територијалним границама државе. Прис сматра да је ова претпоставка последица историјске чињенице да се модерна социологија јавила у тренутку рађања националне државе, националног друштва и националне идеологије (Pries, 2005:168). Главни проблем са методолошким национализмом јавља се прво са његовом непримењивошћу на проучавање миграција јер, како Прис каже „друштвени простор који стварају мигранти захтева много компликованију географску конфигурацију” (Pries, 2005:169). Међутим, и сами аутори су овај појам представили као потпуно неприменљив на стварност јер не можемо наћи државу у којој живе само представници једне нације, нити нацију која живи само у једној држави. За описивање савременог света у смислу односа нација и држава, примењивији је Беков појам „методолошки космополитизам” (Beck, 2004: 132) који се односи на повећану међузависност друштвених актера изван националних граница.

скуповима веза између заједница у земљама порекла и пријема. Поред тога, транснационализам се не односи само на дијаспору већ покрива и друге врсте друштвених формација, попут мреже друштвених покрета или мреже пословних људи, терористичке организације и томе слично. Услед тога Фејст каже да „свака дијаспора јесте транснационална заједница, али свака транснационална заједница није дијаспора” (Faist, 2010: 21).

Важно је истаћи још једну разлику која се тиче идентитета и мобилности – дијаспора се фокусира на аспекте колективног идентитета, док је код транснационализма фокус на прекограничним везама и мобилности. На крају, важно је истаћи и временску димензију – дијаспора се углавном односи на вишегенерацијски образац, односно узима у обзир и временски континуитет заједнице, док је транснационализам усмерен само за савремене миграционе процесе.

Са друге стране, експанзија информационо комуникационих технологија која је обесмислила изговор географске удаљености за прекид комуникације са припадницима исте националне заједнице, навела је ауторе да поставе јасну границу између дијаспоре и расејања. Стога је важно истаћи да је за постојање дијаспоре важна умреженост међу појединцима које веже заједнички национални идентитет као и „одржавање чврстих менталних и материјалних веза са њиховом земљом порекла – њиховом домовином” (Sheffer, 1986: 3). У случају да не постоји однос међу појединцима који не живе у земљи порекла и да се не препознаје усмеравање њихових ресурса у добробит друштва матичне државе, тада се не говори о дијаспори, већ о расејању (Ma Mung, 2004: 211; Filipović, 2012; Весковић Анђелковић, 2019).

Поред утицаја на (пре)обликовање дефиниције дијаспоре и јасно разграничење од других савремених феномена, интернет и нова перспектива посматрања констелације друштвених односа (умрежено друштво), отворили су још нека истражи-

вачка питања значајна за разумевање дијаспоре: питање идентитета, умрежавање са локалним становништвом и колегама из струке који могу бити разних националности, те стварање различитих врста потенцијално продуктивних заједница. Надаље, ту је и питање социјалног капитала који, захваљујући новим формама друштвености и интернету, добија потпуно нови облик.

Што се разумевања и дефинисања идентитета тиче, савремени феномени попут транснационализма, па и глобализације која добија нову форму са развојем ИКТ утицали су на потребу за његовим преобликовањем. Раније је идентитет заједнице у којој појединац пролази кроз примарну социјализацију био неоспоран за разумевање колективног, па и личног идентитета. Међутим, свеprisутност нових идеја и вредности које преко интернета и сателитске телевизије допиру из свих крајева света и тиме отварају могућност избора, утиче на изградњу идентитета сваког појединца, независно од миграционог искуства. Када је реч о дијаспори, којој по дефиницији стоји усмереност на земљу порекла, питање опстанка националног идентитета постаје јако важно. Према једној струји аутора (Brubaker, 2005; Шолте, 2009; Bradatan et al, 2010), независно од тога што миграциона популација услед свог искуства трпи утицаје култура и норми разних друштава, идентитет дијаспоре мора остати непромењен, пошто се налази у корену њеног дефинисања (Brubaker, 2005).

Супротно њима, друга струја теоретичара сматра да идентитет дијаспоре не може остати нетакнут искуством интеграције у другим земљама. Идентитет дијаспоре треба разумети као „друштвену конструкцију сачињену од транснационалних мрежа и идентитета, обликовану помоћу нових напредака у технологији и комуникацијама (...) идентитет дијаспоре је формиран као резултат искуства како у земљи порекла тако и у земљи дестинације и упућује на препознавање идентитета

који су настали у транснационалном простору” (Adamson, 2008: 3–4). Идентитет, дакле, није готов производ, већ је стално у процесу настајања, при чему основа изграђена током примарне социјализације остаје очувана и даље обликована разним утицајима. Ова основа је заједничка за све припаднике дијаспоре једне државе, при чему, захваљујући разним утицајима са којима се појединци сусрећу током живота, ова заједница није хомогена.

Опстанак овог заједничког корена код свих чланова дијаспоре чини их врстом заједница идентитета (*community of identity*) које стоје насупрот заједницама праксе (*community of practice*) и заједницама знања (*knowledge community*) о којима ће бити више речи касније. Заједнице идентитета почивају на доживљају себе као колективног ентитета и начина на који их као посебан ентитет доживљава друштво уз додатак разликовања од других ентитета (Filipović, 2012). Када је реч о дијаспорским заједницама, поред препознавања заједничког националног идентитета, као суштинску компоненту Мејер наводи и заједнички напор у достизању националних циљева (Meyer, 2006). Ово достизање циљева у својој основи има размену ресурса која се неретко врши кроз густу мрежу односа међу члановима.

За разлику од Андерсона (Anderson, 1992) који сматра да дијаспора учествује у размени добара са другим члановима групе, као и да исказује интересовање да учествује у друштвеном животу земље порекла услед тога што није део друштва пријема у истој мери као домицилно становништво, аутори попут Калеса (Kales, 2014) сматрају да узрок и мотив лежи управо у овој свесности о заједништву која почива на идентитету. „Дијаспора акумулира веома значајну количину везујућег и премошћујућег капитала (или гради јаке и слабе везе) које карактеришу реципроцитет и солидарност међу члановима. Ова ‘дијаспорска свесност’ која почива на идентитету функционише као ‘суперлепак’ и помаже члановима дијаспоре да консолидују своје ресурсе и постепено развијају хумани, социјални

и економски капитал кроз простор и време” (Kales, 2014: 316). Дакле, није „идентитет отпора” (Castells, 2002) покретач дијаспоре на акцију и добробит матице, већ свест о заједничком корену личног и колективног идентитета који представља стуб окупљања дијаспоре једне државе.

Интернет и друштвене мреже у функцији акумулације капитала дијаспоре

Независно од интернета и савремених средстава комуникације, као што је горе већ речено, неоспорно је да мигранти када долазе у друге земље развијају мреже односа са више различитих група: са тамошњим становништвом, као и са људима исте професије, било да су, попут њих, дошли из неке друге земље или су ту рођени. Услед могућности да, ако треба и на дневном нивоу одржавају друштвене везе с појединцима за које их веже заједничко порекло, захваљујући интернету они су у прилици и да одржавају интензивну комуникацију са припадницима исте професије или са појединцима са којима деле заједничке интересе (независно од циљева усмерених ка држави порекла) или су развили чисто пријатељске односе. Те везе, зависно од интереса на којима почивају и значаја за појединца, опстају и након њиховог евентуалног повратка у матицу или одласка у неку другу земљу. Даље, по потреби, ради остварења заједничких циљева и размене умећа и знања, појединци посредством својих познаника долазе у реалну или виртуелну везу са другим експертима у тој области што доводи до ширења заједнице, али и акумулације њиховог социјалног капитала. Наиме, независно од порекла, претежно стручњаци постају део транснационалних поља која почивају на размени искустава и знања, односно хуманог капитала и социјалног капитала, који по потреби могу бити усмерени на достизање појединачних и/или општих циљева.

Ове транснационалне заједнице нарочито експерата у својој области које као сврху имају усавршавање неке практичне области, Филиповић, позивајући се на релевантну литературу (Wenger and Synger, 2000, према Филиповић, 2012: 113), назива *заједницама праксе (community of practice)*. Уколико се сврха ових транснационалних заједница своди на размену и ширење обима знања, оне се у литератури означавају концептом *заједнице знања (knowledge community)*. Према Скирму, ова заједница представља групу људи који су се удружили ради стицања, размене и примене стеченог знања одређене врсте. С обзиром да чланови могу да потичу из различитих области науке и умећа, знање које разменом расте има потенцијал решавања широког спектра задатака (Skyrme, 1999, наведено према Filipović, 2012).

Већина појединаца, при томе, не припада само једној заједници овог типа, већ више њих. Оне се међусобно преплићу и размењују ресурсе, развијају и примењују различита искуства, знања и информације. При томе, чланови ових заједница, поред тога што размењују знања стичу и нове контакте преко других чланова заједница, па можемо рећи да расте њихов социјални капитал који се по потреби може конвертовати у друге врсте ресурса. Генерално гледано, социјални капитал се односи на ресурсе (информације, знање, идеје, разне врсте подршке) које су уграђене у социјалне мреже, а којима појединци могу да приступе и од њих имају користи. Појединци приступају овим ресурсима захваљујући односима са другим појединцима и заједницама са којима деле заједничке норме, вредности, искуства и преференције унутар структурисаних друштвених поља (Portes, 1998; Lin, 2001).

Нужност ступања у односе са другим појединцима и групама, социјални капитал чини основом приступа другим врстама капитала, те је стога и полазна тачка у анализи добити од миграција и за појединца и за друштво (подједнако пријема и порекла). Међутим, треба имати у виду нову кон-

стелацију друштвених односа, односно свест о умреженом друштву, како би и разумевање социјалног капитала било у складу са тим. Наиме, Бурдије (Bourdieu, 1986), Колман (Coleman, 1988) и Патнам (Patnam, 2008) су неоспорно увели концепт социјалног капитала у савремену литературу, међутим њихова концепција друштва као затвореног система учинила је њихове почетне идеје неприменљивим на савремено друштво. Признајући неопходност умрежавања чланова заједнице, ови аутори, припадници такозване традиционалне или колективистичке струје (Wellman, 2001; Petrović, 2012; Весковић Анђелковић, 2019), претпостављају неопходност норми, заједничких вредности и поверења међу члановима заједнице који чине те друштвене мреже. Према њима, социјални капитал је производ заједнице, која стога мора бити затворена како би претпостављене норме и вредносни систем остали чврсти и непромењени услед утицаја других заједница и мрежа.

Од ових аутора, Патнам је једини отишао корак даље антиципирајући постојање везујућег и премошћујућег капитала. За разлику од везујућег капитала, који посматра заједницу као затворену, учвршћену поверењем и нормама и подразумева разматрање мрежа које су усмерене ка унутра, премошћујући социјални капитал је усмерен ка споља и обухвата људе из различитих друштвених области. Обе врсте социјалног капитала могу постојати истовремено, први појединцу даје сигурност, а други омогућава да постигне више личне користи. Такође, Патнам дозвољава и њихово преплитање, те стога и ствара основ за конструкцију социјалног капитала какву налазимо код такозваних мрежних, односно индивидуалистичких теоретичара коју заступају Нан Лин и Роналд Барт.

За разлику од традиционалних теоретичара, Барт и Лин одвајају друштвене мреже од формално уређене структуре затвореног друштва. За разлику од чврстих норми и непромењивог положаја у друштвеној структури, чланство, позицију,

ресурсе, правила и процедуре у друштвеној мрежи карактерише флуидност. Заједнички, углавном неформални договор, дефинише односе припадника. Мреже могу настати спонтано или бити конструисане ради заједничког циља или потребе размене ресурса. Бити „тачка” у мрежи пружа приступ осталим „тачкама”. Ресурси који испуњавају ту тачку јесу индивидуални капитал. Како појединци припадају различитим друштвеним мрежама, они у тачкама пресека са другим мрежама отварају простор за приступ ресурсима из разних мрежа. Управо им тај положај и пружа предност у односу на друге тачке које се не налазе у пресеку (Lin, 2004).

Разматрајући значај положаја појединца приликом преклапања разних мрежа, Барт је ишао и корак даље у његовом разумевању и одређењу. Слично као и други теоретичари социјалног капитала, Барт каже да „односи једног играча са другим играчима представљају социјални капитал: ти односи се развијају кроз пријатељство, колегијалност и уопште, контакте преко којих играч добија прилику да користи свој финансијски или хумани капитал” (Burt, 1992: 58). При томе, он указује на чињеницу да су појединци који постижу више, боље умрежени. „Неки људи или неке групе су повезани са другим људима или групама, уживају њихову подршку и зависе од међусобне размене са њима. Њихова позиција у структури размене представља добит која припада само њима. Управо је та добит социјални капитал – концепт који указује на ефекат позиције унутар мреже” (Burt, 2000: 347). Примењујући теорију мрежних теоретичара, можемо рећи да појединци који се налазе на месту пресека успостављених односа у оквиру различитих заједница имају већу количину социјалног капитала од појединаца који припадају само једној заједници, односно мрежи односа. Пошто се вредност социјалног капитала огледа у његовој могућности конверзије у друге врсте капитала, то би значило да ови појединци потенцијално имају и већу количину хуманог и економског капитала.

Социјални капитал је постао релевантан и врло применљив концепт у разумевању миграција и дијаспоре, у смислу разумевања начина на који појединци имају или немају могућност да приступе важним ресурсима као и да учествују у политичком, културном и друштвеном животу земље порекла и дестинације (Lancee, 2012). У студијама које се баве узајамним односом миграционог процеса и социјалног капитала, развој и напредак појединца, поред утицаја других фактора, посматра се и као резултат интеракције везујућег и премошћујућег капитала, као и друштвених мрежа унутар којих се и налазе ресурси (Portes, 1998). Што се тиче мрежа које се заснивају на идентитету, а карактеришу заједнице идентитета, показало се да су врло значајне приликом мобилности појединца, како у социјалном смислу, тако и као подстрекач миграционог процеса. Такође, као што смо горе већ и рекли, оне постају врло важне за помоћ појединцу приликом интеграције и избегавања искључивања из друштва пријема на основу различитости. Уз то, интеракција међу дијаспорским групама као и између чланова дијаспоре и немиграционог становништва у земљи порекла приближава и спаја географски раздвојене просторе, разбија осећај подвојености те тако умањује емоционалне тешкоће појединаца приликом миграција. Такође, посматрано из угла нације, ова повезаност олакшава замишљање заједнице као јединствене, независно од просторне расутости чланова.

С друге стране, умрежавање миграционе популације са припадницима других нација независно од тога да ли имају миграционог искуства, чини их члановима вишеструких мрежа, односно заједница. Услед тога можемо рећи да се све те заједнице преклапају у тачкама где се налазе чланови који свакој припадају. То даље значи да мигранти, припадајући вишеструким заједницама праксе, односно заједницама знања, представљају чворишта њиховог пресека, што им отвара могућност акумулације социјалног капитала, у већој количини

него што за то имају прилику остале „тачке” у мрежи заједнице. Тако, миграционо искуство које имплицира вишеструку умреженост омогућава долазак до више ресурса, а тиме и до смањења трошкова сваке врсте које је неопходно поднети приликом емиграције. Поред личне користи, њихов положај чвора приликом повезивања ових заједница са заједницом идентитета, дијаспорском заједницом, чини их важним фактором са привлачење и усмеравање ресурса.

Улога интернета и друштвених мрежа у креирању социјалног капитала

Експанзијом интернета поставља се ново питање у разматрању социјалног капитала, првенствено миграционог становништва, али и становништва које нема искуство миграција услед њихове незаобилазне укључености у транснационалну размену. Видели смо да се код теоретичара социјалног капитала доста пажње усмерава на приватни и јавни простор у којем се стварају мреже потенцијалне размене ресурса. Одатле и настаје подела на јаке и слабе везе (Granoveter, 1983; Lin, 2004), односно везујући и премошћујући капитал (Patnam, 2003). Међутим, са интернетом, који доноси разне програме брзе комуникације која је учесталија него раније, као и стварање група унутар друштвених мрежа, поставља се и питање виртуелног простора као потенцијалног места размене и усмеравања ресурса. Један, а можда и најважнији, разлог остављања виртуелног простора као важног ресурса спајања и мобилизације чланова, лежи у ставу неких аутора да је за изградњу продуктивне заједнице и социјалне мреже важан сусрет чланова „лицем у лице” (Patnam, 2003; Olken, 2009). Неки аутори томе додају да интернет смањује активизам и умањује социјални капитал услед смањивања потребе за контактима у

реалном простору (Olken, 2009; Bartolini *et al.*, 2013). С друге стране, јављају се студије у којима се износе ставови и резултати емпиријских истраживања да интернет има кључну улогу у повећаној акумулацији социјалног капитала и политичком и друштвеном ангажовању појединаца (Hampton & Ling, 2013; Kales, 2014).

Посматрано из перспективе дијаспоре, интернет мреже дају нови потенцијал за њено друштвено ангажовање. Према Каstelсу, појединци се организују и умрежавају на основу свог идентитета, „на основу онога што јесу или верују да јесу, а не на основу своје друштвене улоге” (Castells, 1997), при чему друштвене мреже, виртуелне као и оне у реалном простору, саме врше селекцију зависно од циља који треба постићи. Појединци, као и у реалном простору, припадају разним виртуелним заједницама⁹ које се формирају на интернету, односно друштвеним мрежама. Фејсбук групе, на пример, заснивају се на заједничким сегментима идентитета¹⁰ чланова: истим искуствима чланова, њиховим знањима, циљевима, интересовањима, па и пореклу. Пошто сваки појединац себе може сврстати у више оваквих група, зависно од принципа њиховог формирања, то значи да се све оне, захваљујући вишеструкој комуникацији појединаца преплићу. Стога можемо рећи да у виртуелном свету друштвене мреже, а не појединци који су раније групу држали на окупу и били одговорни за, углавном селективни проток информација, преузимају улогу *чворнишћа* (*hub*)¹¹ која се рачвају у више смерова и повезују

9 Виртуелне заједнице су „друштвене групе које настају на интернет мрежи када довољан број људи води јавне дискусије уз уношење емоција, како би створили посебне мреже односа у сајбер простору” (Džouns, 2001:165)

10 Овде се не мисли да једино национални идентитет лежи у основи стварања друштвених мрежа. Поред везаности за једну земљу, или чак локалну средину, основ за формирање групе се може заснивати на заједничким уметничким склоностима, искуствима, потребама, односно свиме што, поред датости попут националног идентитета, представља могућност избора.

11 Слично Каstelсу, и други аутори су у друштвеним мрежама видели важан сегмент за акумулацију и усмеравање социјалног капитала. Као и у случајну мрежа

остале чланове група (Castells, 1997). Неоспорно је да интернет мења природу односа вршећи компресију времена и простора. Не само за миграциону популацију, већ за сваког ко учествује у размени преко друштвених мрежа, то значи брисање одвојености оног „тамо” и „овде”, чиме се гради јединство заједнице независно од просторне удаљености њених чланова. Како се на интернету, односно друштвеним мрежама, успоставља процес виртуелне конверзације, јасно је да се говори о јединству виртуелне заједнице. На тај начин интернет ствара простор за замишљање заједнице која одступа од Андерсонових¹² замишљених заједница. Могућност директног контакта у виртуелном простору који подразумева учесталу и простором неометану размену информација, праћење активности и резултата чланова са којима је појединац умрежен, поверавање идеја и мишљења међу члановима, може узроковати успостављање међусобног поверења.

За нашу тему важно је да интернет, услед пружања нових могућности комуникације и стварања и функционисања заједница, преобликује и системе односа и намере дијаспоре (Diminescu, 2008; Komito, 2011). Као и у групама изграђеним на темељима преференција чланова, независно од доживљаја колективног и личног идентитета, дијаспорске виртуелне заједнице остају замишљене заједнице, што је у основи њиховог дефинисања (Filipović, 2012; Весковић Анђелковић, 2019). Међутим, за разлику од других група на друштвеним мрежама, њихова

које настају у реалном простору, чланови друштвене мреже, који се не познају добро, не граде, дакле, затворену (рођачку) заједницу засновану на безусловном поверењу и реципроцитету, али граде међусобне односе довољне за приступ информацијама које нису доступне унутар дате мреже, већ у мрежама односа којима појединци припадају независно од дате групе. Такође, друштвене мреже, зависно од заједничких циљева чланова, имају могућност њихове мобилизације у сврхе економске, политичке и друштвене користи у било ком географском простору. Тако, интернет услед тога што пружа могућност стварања виртуелних заједница постаје средство за стварање премошћујућег капитала миграционе популације (Johnson et al. 2013).

12 Размена идеја, коментари стварају бар привид директне комуникације и олакшавају „замишљеност”.

интеракција на интернету почива на заједничком колективном идентитету у чијој се основи налази земља порекла. У том смислу, земља порекла и на њој заснован колективни идентитет имају централну улогу у том заједничком виртуелном простору у којем се највише и одвија њихова комуникација.

Ове виртуелне дијаспорске заједнице имају вишеструке користи како за земљу порекла, тако и за саме појединце који у њима учествују. Прво, оне пружају могућност директе комуникације чланова који се никада нису срели, а опет деле заједнички идентитетски корен. Интернет сам по себи, са разним уобичајеним програмима комуникације (*Скајп*, *Вибер*, *Воцајп*) јесте учинио контакте учесталијим, али их није проширио у смислу изласка из круга познатих и блиских људи, те су стога и информације које се размењују приликом позива врло ограниченог домета. Међутим, интернет програми намењени за организацију онлајн састанака и научних конференција (*Зум*, *Мајкрософти Тимз*, *Гуил Миџи*) који су врло интензивно коришћени током пандемије корона вируса када су путовања и лични контакти били ограничени, утицали су на ширење познанстава. С прихватањем изолације и рада од куће налазили су се алтернативни начини размене идеја прво међу тимовима у фирмама, а затим и међу научницима. Јасно је да овакав начин комуникације има своја ограничења у смислу недостатка емотивне компоненте познанстава која је могућа једино директним контактом, али је с друге стране омогућио лакше упознавање појединаца из разних делова света. Стога, уз све проблеме које је изолација носила са собом, евидентно је да је дошло до ширења пре свега професионалних мрежа, а тиме и до акумулације социјалног капитала.

Групе на друштвеним мрежама од самог настанка, када су привукле велики број корисника, утичу на то да појединци имају приступ већем опсегу информација него у директном контакту с познаницима. Показало се да пре него што се појединци одлуче на промену места боравка виртуелне групе врло

често постају и извор информација о потенцијалним земљама одредишта, трошковима и дужини пута, као и процедурама приликом пресељења. Врло често оне могу да буду чворишта за умрежавање са појединцима из одабране земље који могу бити значајна подршка у будућности. Даље, након доласка у другу земљу потенцијално искуство изолованости, дискриминације и носталгије, као и искључености из тржишта рада и друштва у целини, бива на неки начин ублажено њиховом укљученошћу у виртуелне заједнице засноване на идентитету. Ове заједнице не могу у потпуности надоместити добробити потпуне интеграције у друштво пријема, али ублажавајући осећај носталгије и дајући прилику за активизам, макар у смислу размене идеја, умањују се емотивни недостаци боравка у другој друштвеној заједници. На тај начин, интернет захваљујући виртуелним заједницама које повезују дијаспору пружа извесну врсту онлајн подршке члановима и тако побољшава њихов живот (Diminescu, 2008). Осим тога што су катализатори емотивне подршке, виртуелне групе неоспорно представљају и чворишта размене информација о образовању, стипендијама, пословима и другим системима подршке ради лакше интеграције.

У погледу значаја виртуелног умрежавања дијаспоре, можемо рећи да друштвене мреже имају потенцијал јаког укључивања дијаспоре у живот заједнице земље порекла, њеног активизма у погледу обликовања и напретка друштва немиграционог становништва. За разлику од Патнама (Patnam, 2003) који је сматрао да виртуелне заједнице урушавају и слабе конкретно политичко и друштвено учешће појединаца на локалном нивоу, други аутори (Hampton & Wellman, 2003; Lee, 2013; Kales, 2014) сматрају да интернет ствара јаче међуљудске односе, јача њихов везујући и премошћујући капитал и чини их повезаним у реалном свету, што омогућава њихово учешће у друштвеном животу заједнице у правом смислу. Границе између *online* и *offline* умрежености људи полако се губе пред крајњим резултатом ангажованости зарад заједничких циљева.

Међусобна подршка чланова, осећај чврстог заједништва, као и умањивање осећаја носталгије који их чврсто повезују, исто тако могу постати и јаки покретачи ангажовања у реалним пројектима у матици. При томе, интернет комуникација, независно од друштвених мрежа, учинила је повратак у земљу порекла ирелевантним за улагање ресурса из дијаспоре у развој. Учестала и тренутна комуникација преко интернет програма, као и брзи системи трансфера новца, па умрежена администрација са директним приступом независно од локације, чини да се овај трансфер капитала врши независно од дестинације појединаца.

Методологија и анализа узорка

Увиђајући значај становништва које живи ван Србије, нарочито посматрано из перспективе развоја, у оквиру предмета Савремене економске миграције који се изводи на трећој години студија социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, партнерски са студентима спровели смо истраживање „Ставови и карактеристике српске дијаспоре, аутохтоног становништва и повратника из иностранства”. Истраживање је обављено од фебруара 2020. до јуна 2021. године. Упитник је првенствено и био креиран са циљем практичног ангажовања студената који би имали прилике да примене стечена знања из поменутог курса, али и из више предмета које су похађали током студија (демографије, статистике, економске социологије) како би направили анализу емпиријских података. Међутим, пошто је база података нарасла на преко 700 испитаника, увиделе смо значај овог емпиријског истраживања, те смо стога и анализирале и обрадиле сакупљене податке сходно савременом контексту, као и одабраним циљевима и теоријским оквирима заступљеним у теорији савремених миграција¹³.

13 У оквиру овог дела акценат је стављен на умрежавање чланова дијаспоре, акумулацију социјалног капитала и потенцијалну размену ресурса које су стекли,

За потребе истраживања развијена је посебна .NET апликација. Реч је о квантитативном истраживању које је било усмерено на грађане који Србију препознају као матичну земљу независно од тога којој генерацији исељеника припадају. Међутим, важно је било да је период који проводе ван Србије дужи од годину дана. Степен њиховог образовања, економска активност и друге социодемографске карактеристике, нису биле унапред задате, већ је управо и био циљ да се оне мапирају и упореде са подацима са последњег пописа становништва. Упитник су студенти дистрибуирали преко својих познаника који живе у иностранству или који познају неког ко одговара задатим критеријума, а затим су сами испитаници препоручивали будуће потенцијалне испитанике. Стога можемо рећи да смо приликом одабира испитаника користили метод „грудве снега”. То је један од разлога одступања неких карактеристика испитаника од оних које смо очекивали с обзиром на претходна знања о нашој дијаспори. Даље, можемо рећи да није реч о репрезентативном узорку и да анализе и закључци који буду изнесени, не могу бити уопштени за читаву дијаспору Србије. Пре бисмо могли да претендујемо на дескриптивну анализу ставова и доживљаја само оних испитаника који су попунили упитник.

У истраживању је учествовало укупно 759 испитаника. Као што можемо да видимо на Табели 1. жене су биле нешто заступљеније у односу на мушкарце, па чине 56,8% од укупног броја анкетираних, док су мушкарци узели удео од 43,2% у целом узорку. У погледу старости, најзаступљенији су испитаници који припадају старосној групи од 18–30 година, а најмање испитаници који су старији од 60 година. Ово разумемо, с једне стране као последицу коришћења властитих познанава од стране студената као главних канала за проналажење испитаника, и, са друге стране, као последицу начина дистри-

---

а у наредном поглављу се иде корак даље у смислу анализе могућности усмеравања тих ресурса у развојне пројекте у Србији.

буције узорка, односно тога што је упитник слат електронским путем, па је испитаник сам попуњавао одговоре. Тако је и најмањи удео најстаријих испитаника и очекиван, премда се не пориче њихов значај за Србију.

Табела 1. Анкетирана лица према старости и полу

	Укупно	18–30	31–44	45–59	60+
Укупно	759	357	206	165	31
Мушкарци	328	169	79	66	14
Жене	431	188	127	99	17
У %					
Укупно	100	47	27,1	21,7	4,1
Мушкарци	100	51,5	24,1	20,1	4,3
Жене	100	43,6	29,5	23	3,9
У %					
Укупно	100	47	27,1	21,7	4,1
Мушкарци	43,2	22,3	10,4	8,7	1,8
Жене	56,8	24,8	16,7	13	2,2

Извор: Истраживање „Стилови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоној сјановништва и иоврајника из иностранства”

Већина испитаника је рођена у Републици Србији, укупно 649 – 85,6%, затим у државама где су Срби аутохтоно становништво, највише у Босни и Херцеговини 23 испитаника, односно 3,2%, а затим у Хрватској, 23 испитаника, односно они имају удео од 3% у укупном узорку. Што се тиче анкетираних лица која су рођена у иностранству, највише их је рођено у

Немачкој, укупно 22, што чини 2,9% од укупног броја испитиваних лица.

У погледу тренутног боравка, најбројнији су испитаници са боравиштем у Немачкој, њих 169, односно 22,3%, затим у Сједињеним Америчким Државама, 110 испитаника, односно 14,5%, затим следе остале типично емигрантске земље за српско становништво: Аустрија са 98 испитаника, 12,9%, Швајцарска, укупно 52 испитаника, удео од 6,9% и Италија где живи 44 анкетирана лица која су узела удео од 5,8% у укупном узорку (Табела 2).

Табела 2. Анкетирана лица према држави становања

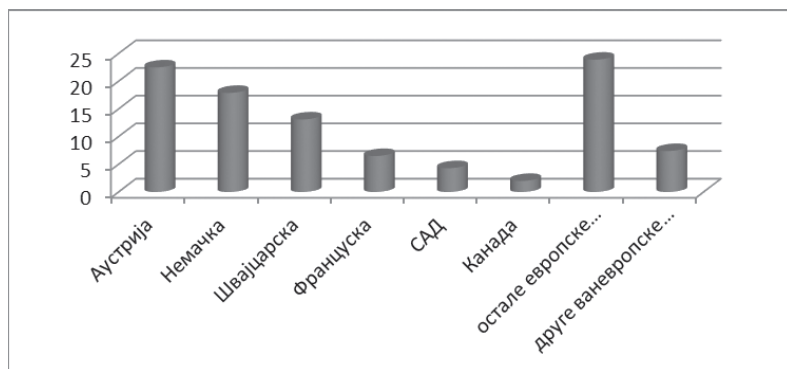
Држава становања	Укупан број анкетираних	Удео у узорку (%)
Немачка	169	22,3
САД	110	14,5
Аустрија	98	12,9
Швајцарска	52	6,9
Италија	44	5,8
Малта	36	4,7
Норвешка	29	3,8
Остало	221	29,1
Укупно	759	100

Извор: Истраживање „*Стилови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоној становништва и њиховника из иностранства*”

Ако упоредимо изнесене податке, примећујемо да се наш узорак у великој мери поклапа са резултатима са Пописа 2011. Судећи према Графикону 1. видимо да је наша дијаспора нај-

заступљенија у државама Западне Европе, најпре Немачкој и Аустрији, али да све чешће одлазе у Америку и друге ваневропске земље. Последњих година се бележи велики одлив нашег становништва у азијске земље, првенствено у Русију и Кину, али и у државе Океаније, Аустралију и Нови Зеланд. Што се тиче заступљености испитаника из ових држава у нашем узорку, можемо рећи да је упитник попунило укупно 12 испитаника са местом боравка у Кини, што чини удео од 1,6% у укупном узорку, удео испитаника из Русије је 1,1%, односно 8 испитаника, а из земаља Океаније имамо укупно 8 испитаника (Аустралија 7, а Нови Зеланд свега 1 испитаник), односно они имају удео од 1% у целокупном узорку обухваћеном Пописом становништва 2011. године.

Графикон 1. Боравак грађана Србије у иностранству према земљи пријема

Извор: Станковић, 2014: 19.

Према резултатима нашег истраживања већина испитаника је рођена у Србији, 86,3%, док је преосталих 13,7% рођено у иностранству. Посматрано према општинама, највећи број је рођен у општинама Београдског региона, 40,2%. Остале општине су приближно једнако заступљене у узорку, са изузетком

Новог Сада који има удео од 4%. Ово не сматрамо реалним податком о локалном пореклу наше дијаспоре, већ више као последицу методе одабира узорка.

Посматрано према економској активности, највећи удео чине запослени, укупно 69,3%. Већинска заступљеност запослених лица у популацији дијаспоре одговара и подацима са Пописа становништва из 2011. где су активна лица која обављају занимање најзаступљенија, додуше, са нешто мањим уделом од 54,3% (Станковић, 2014: 76). После њих у узорку су најзаступљенији студенти са уделом од 19,3%. Њихов удео у узорку са Пописа становништва¹⁴, је такође висок и износи 9,3% (Станковић, 2014: 76). Укупно 7,9% испитаника који су учествовали у истраживању је незапослено, док су остали, њих 3,5% тренутно или трајно економски неактивни (пензионери, корисници породилског или здравственог одсуства). Према Попису 2011. године удео лица која су незапослена а траже посао је 0,7%, док домаћице и лица која обављају само кућне послове имају удео

14 Када говоримо о подацима прикупљеним Пописом становништва, не претендујемо на њихову апсолутну тачност, већ пре говоримо о једном великом узорку који због бројности има потенцијал да приближно тачно ослика читаву популацију. Наиме, након Пописа обрађени су демографски подаци за укупно 313.411 лица, што је далеко испод процењене бројности српске дијаспоре: према неким проценама, тај број се креће између 3,5 и 4 милиона, што би било око половине укупне домаће популације без становништва са територије Косова и Метохије (Гречић, 2010; Бобић, 2013: 125). Ово одступање између процењеног броја чланова дијаспоре и броја који се наводи у извештајима са Пописа становништва, произлази из методологије прикупљања података о грађанима српског порекла који живе у иностранству која је примењивана на Попису становништва 2011. Наиме, податке о лицима која бораве у иностранству давали су њихови чланови домаћинства и друга лица у матичној земљи, а не сами мигранти, тако да се поставља питање веродостојности наведених података. Сасвим је разумно претпоставити да, прво, постоје домаћинства где су сви чланови емигрирали, па тако о њима није ни имао ко да пружи податке, затим да многи нису хтели из разних разлога да наведу податке о исељеницима (из страха изазваног разним разлозима, незнања итд). Друго, подаци у сврху Пописа су прикупљени само на територији Србије и то без Косова и Метохије, тако да је тиме добар део дијаспоре изостављен. Такође, Попис не обухвата потомке некадашњих емиграната који и даље сматрају Србију за матицу. Јасно је, дакле, да се ови подаци не могу тумачити као потпуни. Ипак, као што је то случај и са репрезентативним узорком, дају релативно верну слику о карактеристикама наше дијаспоре која нам може послужити за даљу анализу.

од 4%, док пензионери узимају учешће од 5,3% (Станковић, 2014: 76). Укупно посматрано, можемо рећи да је економска структура испитаника из дијаспоре слична економској структури српског становништва које живи у иностранству, а које је обухваћено Пописом 2011. Извесна одступања постоје, али њих разумемо као последицу обухватнијег узорка. Највеће одступање се препознаје у заступљености деце до 15 година која према подацима са Пописа имају удео од 16,3%, као и лица код којих је економска активност непозната, а имају удео од 16,3% (Станковић, 2014: 76). Ова неслагања су била и очекивана с обзиром да деца и нису ушла у узорак, а студенти су бирали лица која су познавали, те им је стога и занимање било познато.

Пре него што прикажемо образовну структуру испитаника, треба указати на податак да је највећи број њих, независно од степена завршеног образовања, то образовање стекао у Србији, 70%. Од испитаника који су образовање стекли у иностранству, највише њих је то учинио у Немачкој, 45 испитаника, затим у САД, укупно 34 испитаника, затим у Аустрији, 28 испитаника. Што се тиче степена завршеног образовања, најзаступљенији су испитаници са завршеном средњом школом са уделом од 48,3%, затим следе испитаници са завршеном вишом школом или факултетом, са уделом од 27,6%. У узорку је било и испитаника са завршеним постдипломским степеном – завршене мастер студије навело је 8,7% испитаника, магистарске студије њих 2,3%, а стечену титулу доктора наука навело је 1,9% испитаника. Најмање су били заступљени испитаници са завршеном основном школом, њих 8, односно нешто мање од 1%. Ако податке упоредимо са подацима са Пописа из 2011. године, можемо закључити да смо добили нешто повољнију слику наше дијаспоре, с обзиром на то да је, према тим резултатима, скоро трећина испитаника (27,3%) имала завршену основну школу. Најзаступљенији су били појединци са завршеном средњом школом, са уделом од 38,8%, док се за 24% испитаника наводи завршена виша школа или факултет (Станковић, 2014: 70).

На крају, рекли бисмо нешто о миграционом искуству испитаника, односно о њиховој промени земље дестинације, што је карактеристика савремених миграција (Bobić & Babović, 2012). Наиме, 19,2% испитаника је мењало место становања, док преосталих, више од 80% испитаника, то није никада чинило. Ово, с једне стране, можемо разумети као последицу узорка који није унапред креиран, те стога и не осликава реалну слику наше дијаспоре. У узорак су значајним делом ушли испитаници који су још увек студенти и врло су кратко у иностранству, те стога и нису имали прилике да мењају место боравка. С друге стране, судећи бар према последњем спроведеном Попису становништва, наша миграциона популација и даље иде утабаном стазом претходних миграната истог порекла, односно користећи тзв. миграционе ланце одлази у традиционално емигрантске земље српског становништва. То даље указује на смањену спремност подношења ризика у смислу промене места становања независно од подршке родбине и пријатеља који су већ отишли или су друга или трећа генерација миграната. Као резултат, имамо смањену мобилност миграционе популације пореклом из Србије. Ово се нарочито односи на појединце без стеченог високог образовања који су и најбројнији, односно мигранте који не користе подршку слабих веза које пружају даваоци разних стипендија, послодавци мултинационалних компанија, већ се ослањају на јаке родбинске и пријатељске везе.

Умрежавање српске дијаспоре и мреже као потенцијални ресурс на микро и мезо нивоу

Већина испитаника из узорка, дакле, представља прву генерацију наших људи у иностранству – свега 8,2% испитаника је рођено у иностранству. Овај податак је важан зато што указује на смањену могућност постојања и изградње чврстих социјалних веза у земљи дестинације са домицилним

становништвом. Међутим, када говоримо о јаким везама, оно што можемо претпоставити јесте постојање миграционих ланаца, у смислу да већ (можда и генерацијама) раније придошли мигранти пружају обавештења, као и економску и емотивну подршку приликом доласка нових сународника у земље у којима бораве. Из приказа узорка можемо закључити да је највећи број испитаника настањен у традиционално емигрантским земљама српског становништва: у Европи највише их је у Немачкој, Аустрији, Италији и Швајцарској, а од прекоокеанских земаља у САД. Постојање значајне подршке раније придошлих миграната истог порекла, што имплицира постојање и функционалност чврстих веза, операционализовали смо преко димензије подршке приликом добијања информације, савета или новца приликом следећих аспеката интеграције: остваривања боравишног статуса, запослења или започињања бизниса, школовања, здравствене заштите, становања и емоционалне подршке.

Судећи према резултатима, можемо рећи да су испитаници највише подршке добијали од колега пореклом из Србије: чак 81,3% испитаника је навело да им је ова мрежа послужила у свим аспектима интеграције у новој средини. Даље, чланови породице и пријатељи пореклом из Србије су у највећем броју случајева, чак 60%, такође покрили свако поље интеграције, али гледано појединачно, највише су користили приликом проналаска посла, што је навело 18,2% испитаника. Очекивали смо да ће пол испитаника бити од значаја за коришћење слабих веза у свим аспектима интеграције, односно да ће жене бити заступљеније, па смо то и тестирали. Међутим, показало се да утицај пола и није од значаја¹⁵, па су удели и мушкараца и жена у добијању подршке приликом доласка у иностранство приближно једнаки. Чак, супротно очекивању, у неким аспектима су мушки испитаници навели већу подршку сународ-

---

15 NI-квадрат тест независности није показао значајну везу између пола и добијене подршке рођака и колега пореклом из Србије $\chi^2(1, n=759)=5,15$, $\text{Sig}=0,741$, $\text{Phi}=0,082$; $\text{Cramer's}=0,82$

ника од жена – на пример, 34,1% мушкараца наводи да су им колеге и родбина из Србије помогли када су дошли у земљу у којој сада бораве, док је то навело 27,8% жена.

Међутим, значајном се показала веза старости и коришћења потенцијално јаких веза приликом досељавања у другу државу¹⁶. Тако, око трећине радно способног становништва које је имало времена да стекне корисне вештине и образовање, старости од 31 до 59 година (39,3% испитаника старости 31–44 година су навели све аспекте, а 35,2% испитаника старости од 45 до 59 година) је изјавило да су родбина, пријатељи и колеге српског порекла имали значајну улогу у свим аспектима интеграције приликом досељавања у земљу становања. Укупно 23,8% испитаника млађих од 30 година нашли су подршку у сународницима, међутим већина је највише информација о школовању, послу или административним процедурама добијала од странаца. Ово разумемо као последицу чињенице да већину њих чине студенти, те су стога и разне фондације и даваоци стипендија имали најзначајнију улогу приликом њихове интеграције.

Занимљиво је да се значајна веза показала и код тестирања повезаности образовања и коришћења помоћи дијаспоре (Sig.= 0,000; Cramer's = 0,391) и то у смислу да су је највише користили испитаници са завршеним факултетом по старом програму, скоро половина, 48,3%. За разлику од њих, то је чинило 25,4% испитаника са завршеном основном школом. Међутим, с обзиром да је стари програм студирања одавно завршен у периоду када систем стипендирања није био развијен у оволикој мери (прилив образованих лица из земаља периферије није у потпуности препознат као значајан потенцијал), претпостављамо да је родбина имала кључан утицај на интеграцију тих појединаца. С друге стране, мања подршка од сународника за испитанике са завршеном основном школом

16 Н1-квадрат теста независности је показао значајну везу између старости и подршке сународника, о чему сведоче статистички показатељи. $\chi^2(1, n=759)=50,87$, Sig.=0,001, Phi=0,259; Cramer's=0,149

може се објаснити чињеницом сталног раста броја агенција за посредовање приликом запошљавања у иностранству, при чему предњаче услужне (чување старих и деце) и занатске делатности за које је врло често пре потребно искуством стечено умеће него диплома завршене школе.

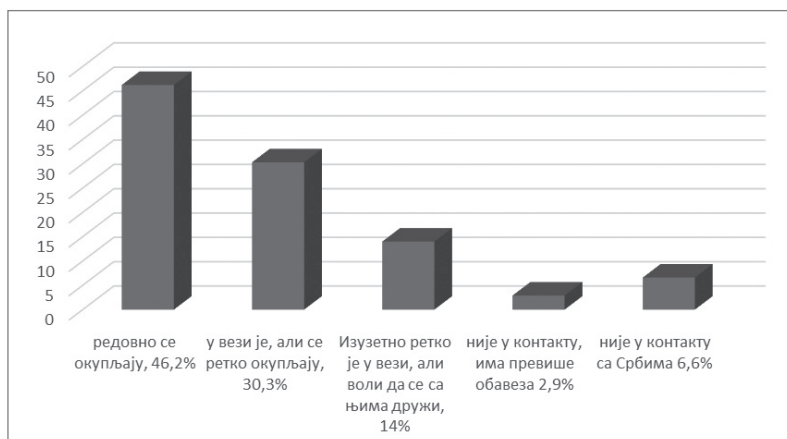
Ипак, када је реч о послу, ту су, очекивано, највише користиле колеге пореклом из других земаља¹⁷, па је највише испитаника који наводе њихову помоћ рекло да су је препознали приликом проналаска посла – 20,6%. При томе, пол испитаника није био пресудан ($Sig=0,163$), готово подједнако су и мушкарци и жене наводили значај подршке странаца приликом проналаска посла. Међутим, према добијеним подацима, чак ни емотивна подршка странаца није изостала, па је 16,3% испитаника то навело као примарно што су од ове групе добиле приликом интеграције. При томе је опет тест значајности пола за одговоре испитаника показао да је емотивна подршка колега странаца била подједнако важна за све испитанике, независно од пола ($Sig=0,163$). Исто важи и за степен значајности стеченог образовања испитаника који није показао важност ове независне варијабле ($Sig=0,459$).

Улога мрежа приликом доласка и у првом таласу интеграције у земљу дестинације је веома важна, али, из перспективе акумулације социјалног капитала, важно је да се мреже одрже и након мање или више успешне интеграције. Што се тиче одржавања контаката са сународницима који живе у истој земљи, они опстају великим делом кроз директне контакте „лицем у лице”. Независно од тога да ли су сусрети чести или не, преко 90% испитаника (Графикон 2) је изјавило да се дружи са људима српског порекла.

---

17 У упитнику није било прецизирано из које земље потичу колеге који су испитаницима помогли, али, с обзиром да резултати иду у прилог њиховој помоћи приликом проналаска посла, претпостављамо да је, услед неопходности егзистенције већ разрађених и опробаних веза, реч о особама са држављанством у земљи дестинације или појединцима који су довољно дуго ту да створе тај тип веза.

Графикон 2. Да ли се виђате са људима српског порекла?

Извор: Анализа података истраживања „Стилови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоној становништва и имигрантима“

Евидентно је да иако велики број људи из дијаспоре остаје у контакту и радо се дружи са људима пореклом из Србије, они веома ретко постају чланови званичних дијаспорских организација – свега 16,2% испитаника је члан неке од организација овог типа, при чему је само 7,2% навело активно чланство. Показало се да чланство у заједницама зависи од државе боравка испитаника ($\text{Sig}=0,018$), па је највећи удео у активним члановима у Холандији (19%), Аустрији (14,5%), САД (10,9%), Немачкој (4,1%) и Швајцарској (7,7%). Такође, старост је значајно важна варијабла која утиче на испитанике да буду везани за неке дијаспорске организације¹⁸, па скоро половину

18 H^2 -квадрат тест независности је показао значајну везу између старости и подршке сународника, о чему сведоче статистички показатељи. $\chi^2 (1, n=759) = 25,1, \text{Sig}=0,003, \text{Phi}=0,182; \text{Cramer's}=0,105.$

испитаника који су активни чланови ових заједница (49,1%) чине млади старости 18–30 година. Такође, око половине чланова организација који нису активни, опет чине ови најмлађи испитаници са уделом од 51,3%. Ово разумемо као последицу специфичности узорка у којем доминирају студенти, па је ово млађе становништво и најзаступљеније. Студенти су углавном окупљени око Организације српских студената у иностранству (ОССИ)¹⁹ која своја представништва има широм Европе и Америке.

Да формално умрежавање није блиско припадницима наше дијаспоре говори и податак да 85,5% испитаника није члан ни једног професионалног удружења, а свега 8,7% (укупно 66 испитаника) је активан члан и при томе редовно учествује у активностима удружења. Тестирање утицаја варијабли за које смо сматрали да су релевантне, попут пола (Sig = 0,447), старости (Sig = 0,485) и врсте образовања²⁰ (Sig = 0,241) за активно чланство у професионалним организацијама показало је да оне нису од значаја. Како дијаспора није показала склоност ка формалном умрежавању ни у неким другим

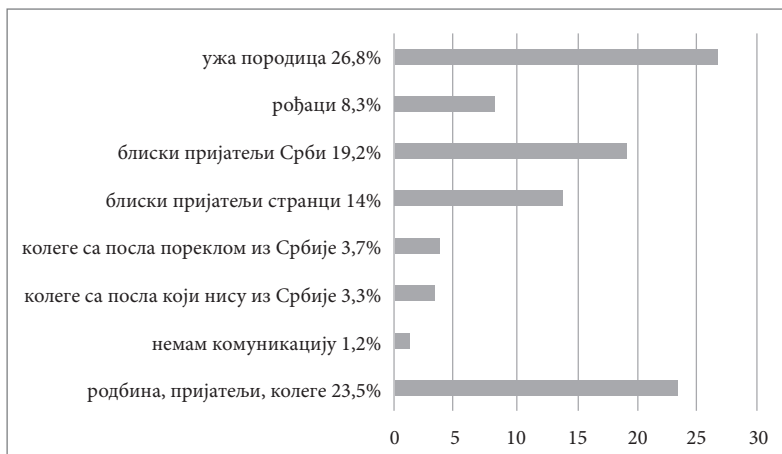
19 Организација српских студената у иностранству (ОССИ) основана је 1997. напором и иницијативом једног мањег дела српских студената који су студирали на универзитетима широм Америке и Европе. Идеја водиља била им је да оснују и учврсте мрежу оних студената који желе да оду у иностранство на усавшавање, оних који већ студирају у иностранству као и оних који су се из тог иностранства вратили. Од почетних десетак клубова студената широм САД и Западне Европе, Организација српских студената у иностранству данас броји 21 локални огранак који делује у Америци, Кини, Русији, Белгији, Француској, Уједињеном Краљевству и другим европским земљама. Седиште организације је у Београду, у коме делује наша локална београдска канцеларија. Поред Београда, Организација српских студената у иностранству своје канцеларије има и још у три града: Новом Саду, Нишу и Бањој Луци. https://www.ossi.rs/o_nama.php

20 Укрштањем података смо дошли до тога да је највећи број испитаника који су активни чланови професионалних удружења међу онима који су завршили друштвене науке, 48,5%. Међутим, како су они били и најбројнији у узорку са уделом од 38,2%, нисмо сматрали да је то податак који би био од значаја за разумевање претензија дијаспоре ка формалном удруживању.

истраживањима (Ђукић Дејановић и др, 2018; Весковић Анђелковић, 2019), овакве резултате смо и очекивали. С друге стране, резултати би могли довести у питање социјални капитал дијаспоре и њен делатни потенцијал који на њему и почива (Patnam, 2003). Међутим, неки аутори потенцирају њихову неформалну умреженост (Гречић, 2010) која уме да буде врло продуктивна и корисна за земљу порекла. Наиме, нарочито у времену које карактерише неки облик друштвене кризе, многи чланови дијаспоре се неформално повезују с циљем помоћи земљи порекла. У Србији је то био случај на крају прошлог века, када је помоћ пристизала из иностранства од групе појединаца, а да они претходно нису регистровани као организација. Након 2000. године, улагања неформално удружених чланова дијаспоре се настављају, али су сада усмерена на неке друге циљеве, на пример, уређење градова, екологију, помоћ малим и средњим предузећима. Ова улагања су највише заслужна за релативно висок удео дознака из иностранства у БДП-у (Гречић, 2010).

Из перспективе развоја и делатног потенцијала много је, дакле, важније одржавање транснационалних веза са осталим члановима дијаспоре, али и са немиграционим становништвом у земљи порекла. Умреженост са дијаспором јесте предуслов акумулације стеченог капитала, а са становништвом у земљи важан канал усмеравања тог капитала. Анализа података о одржавању контаката са људима који не живе у земљи порекла, нити у земљи њихове тренутне дестинације (Графикон 3), показује да је највећи удео контаката са породицом, родбином, пријатељима и колегама који су пореклом Срби, што је навело око три четвртине испитаника.

Графикон 3. Са ким ван Србије и ваше земље порекла имате највише контаката?

Извор: Анализа података истраживања „Стилови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоној становништва и иовраћника из иностранства”

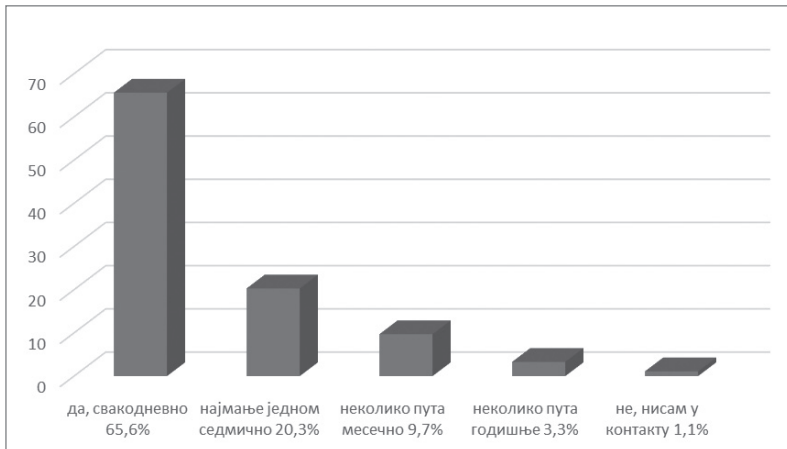
Као потенцијални проблем, посматрано из перспективе развоја матичне земље, може се препознати то што су мреже које испитаници граде углавном јаког карактера, односно почивају на крвном сродству, те се стога и поставља питање њихове ефективности. Према подацима наведеним у Графикону 3. свега 7% испитаника је навело да се контакти које одржавају заснивају на професији, независно од тога да ли је реч о припадницима исте националности или не. То даље имплицира смањене могућности ширења, али и трансформације социјалног капитала.

За усмеравање стечених ресурса врло важан фактор је умреженост дијаспоре са немиграционим становништвом у Србији. Подаци које смо истраживањем добили су у том погледу

охрабрујући: на Графикону 4. видимо да свега 1,1% испитаника нема контакта с људима који живе у Србији, док чак 65,6% има са њима свакодневну комуникацију.

Графикон 4. Да ли сте у контакту с људима из Србије?

Извор: Анализа података истраживања „Стилови и карактеристика српске дијаспоре, аутохтоној становништва и њихових контаката са људима из Србије“.

Из перспективе развоја земље, забрињавајуће је што се та повезаност, као и у случају умрежавања са становништвом које не живи у Србији, односи готово само на чланове породице, што је навело 93,5% испитаника, а знатно ређе на комуникацију са пријатељима 5,7%. У погледу тога, ни једна од потенцијално важних независних варијабли се није показала као значајна: ни пол ($\text{Sig}=0,109$), ни старост ($\text{Sig}=0,310$) ни образовање ($\text{Sig}=0,06$). Само 4 испитаника, и то само високообразованих, односно њих 0,5% је навело да је у контакту са колегама из Србије, што је чак мањи удео од професионалних контаката испитаника у свету – њихов удео је износио 3,3%. То би значило

да је мала шанса да се комуникација одвија с циљем неких развојних пројеката, већ да је углавном усмерена на очување чврстог јединства породице. Томе иде у прилог и податак да 79,6% испитаника наводи да се та комуникација одвија зарад задовољавања емотивних потреба и испитаника и породице и пријатеља са којима су у контакту. Мотиви комуникације се не разликују ни код остварених контаката у свету – 87,3% испитаника њима задовољава емотивне потребе или је то начин организације породичног живота, 5,3% планира боравак у земљи одакле је особа са којом је у контакту; прикупљање информација о могућностима запослења или школовања као мотив одржавања контаката истакло је свега 1,6% (12 испитаника). Укупно 25 испитаника, односно 3,3% је запослено у мултинационалним компанијама, па је разлог комуникације разговор о послу који тренутно имају. Само један испитаник, са постдипломским образовањем, што је и очекивано, преговара о сарадњи институције у којој ради и научне институције сличног типа у Србији.

Што се тиче виртуелних заједница, подаци бар овог истраживања указују да оне не представљају претерано важну компоненту у животу и транснационалним активностима наше дијаспоре. На основу тога што је у савременој литератури исказан значај и актуелност виртуелних заједница за идентитет и ангажованост становништва, и имајући увид у виртуелне заједнице које стварају дијаспоре народа из окружења (Perić Keselj, 2014), очекивали смо висок степен укључености наше дијаспоре у размену емоција и информација на интернету. Међутим, резултати које смо добили у истраживању иду у другом смеру. Што се тиче активности испитаника усмерених на дешавања у Србији, једна трећина (34,3%) никада не реагује на информације везане за Србију нити их дели на друштвеним мрежама којима припада. Међу осталима је највећи удео оних који то раде неколико пута годишње – 19,1%. Још је

мања заступљеност испитаника који учествују у дискусији на друштвеним мрежама, форумима и блоговима – то чини укупно 32,5% испитаника, при чему су најзаступљенији они који то чине свега једном годишње, њих 12,9%. Укупно 67,5% испитаника то никада није чинило. Занимљиво је да нешто више жена свакодневно коментарише дешавања у Србији, 61%, у односу на мушкарце који имају удео од осталих 39%. Показало се да је скоро половина испитаника који свакодневно реагује на догађаје у Србији млађе од 30 година и има удео од 48,1%, као и да то чине најчешће особе са стеченим средњим образовањем (49%). Испитаници са завршеном средњом школом највише и учествују у дискусијама везаним за дешавања у Србији, са уделом од 36%, а у погледу старости, то најчешће чини становништво старо између 31 и 44 године са уделом од 38%.

Активизам на друштвеним мрежама је још и мањи када су у питању учешћа испитаника у дискусијама о догађајима у земљама у којима су они боравили. Чак 72,3% испитаника никада то не чини, а свега 4,1 % њих то чини свакодневно. Остали у дискусијама учествују или на недељном нивоу, 4,1%, или то учине неколико пута месечно (8%), или неколико пута годишње (11,5%). Аналогно претходно изнетим подацима везаним за дискусију о догађајима у земљи порекла, највећи је удео (50%) најмлађег становништва до 30 година. Према образовању, најзаступљенији су испитаници са завршеном средњом школом, са уделом од 48%.

Ситуација је нешто другачија по питању реакција и коментара на вести из земаља где су испитаници претходно боравили, где више од половине испитаника (54,3%) то чини. Највише испитаника који коментаришу вести за земље где су некада били, то чине неколико пута годишње – 21,7% у укупном узорку, тј. скоро сваки пети. Свакодневне коментаре на вести овог типа оставља свега 7,4% испитаника. Показало се да је степен образовања испитаника од значаја (Sig.=0,032) па су међу онима који редовно коментаришу ове догађаје најзаступљенији

испитаници са завршеном средњом школом са уделом од 25% и са завршеним факултетом по старом програму који такође имају удео од 25%. Међу њима је најмање испитаника са завршеном основном школом са уделом од свега 3,2%. Показало се да старост испитаника није од значаја (Sig.=0,406), све старосне групе су приближно једнако заступљене, а у погледу пола, жене су нешто заступљеније са уделом од 56%, мада, с обзиром да су оне и заступљеније у узорку, показало се да пол није од значаја (Sig.=0,244).

Судећи према овим подацима, рекли бисмо да друштвене мреже за српску дијаспору још увек не представљају важан канал размене, нити имају значајну улогу приликом умрежавања њених чланова и умрежавања са људима других националности, акумулације и усмеравања капитала. Међутим, у самом упитнику се није налазило питање њиховог чланства у виртуелним заједницама на друштвеним мрежама као ни о њиховом значају за појединца. С обзиром на важност овог питања у савременој литератури, тема виртуелног умрежавања и формирање група на друштвеним мрежама у српској дијаспори остаје отворена за наредна истраживања.

Закључак

Последњи талас глобализације који је у великој мери потпомогнут доступнијим транспортом робе и људи као и распрострањеношћу и широком употребом информационо комуникационе технологије, поставио је изазов пред многе одавно прихваћене концепте друштвене стварности. Из перспективе теме којом смо се у овом делу бавили, уочено је да су првенствено сам појам дијаспоре као и, њему врло близак појам транснационализма, добили нове димензије и облике, те су стога захтевали редефинисање како би одговорили на изазове савременог света. Учесталија комуникација међу поједин-

цима чија заједница почива на заједничком идентитету, као и могућност брзе размене добара сходно заједничким циљевима и потребама матице, који сада стоје у суштини дијаспоре (како појаве, тако и појма), отварају даље питање веће укључености њених припадника у друштвени живот и развој земље порекла. При томе, умрежавање чланова које представља предуслов њихове егзистенције и размене долази у фокус истраживања научника из ове области.

На првом месту, и пре него што се раширила Кастелсова теорија отвореног друштва у којем мреже постају кључан фактор заједништва и важне за положај друштвених актера на свим нивоима посматрања, лагане промене у комуникацији отвориле су потребу за истраживањем значаја мрежа за миграциону популацију. Оне су се показале као важне у свим фазама миграционог процеса: од саме одлуке да се промени место боравка, јер се преко њих долази до битних информација о пословним понудама, стипендијама и осталим приликама; затим, приликом доласка већ успостављени контакти умањују емотивне и финансијске тешкоће, а касније мреже које су изграђене и које се одржавају и у земљи порекла и у земљи дестинације ублажавају осећај носталгије који се углавном јавља код ове популације (Christou, 2006; Кораћ, 2012).

Све речено се потврдило у одговорима које су испитаници дали на питања о контактима у току њиховог миграционог пута и током интеграције српске дијаспоре. Наиме, испитаници који су учествовали у истраживању чије смо резултате користили као емпиријску грађу, искусили су значај раније успостављених контаката у првом периоду боравка у земљи дестинације. Резултати показују да су испитаници приликом интеграције углавном користили тзв. чврсте везе, односно имали су подршку чланова породице и пријатеља пореклом из Србије, односно пријатеља странаца које су већ одраније познавали. Веома мали број испитаника, углавном они високообразовани за које су мобилност и успостављање транснационалних мрежа и иначе

карактеристични, наводи да су им помогле колеге странци, односно да је подршка стигла од тзв. слабих веза.

Резултати указују и на значај ИКТ за одржавање транснационалних контаката и то са више група: осталим члановима дијаспоре у свим крајевима света, немиграционим становништвом у земљи порекла, као и са колегама, познаницима и пријатељима који нису српског порекла и не живе у земљи дестинације испитаника. Комуникација између њих се углавном одвија преко разних интернет програма, веома је учестала (са родбином и пријатељима се одвија на дневном нивоу) и углавном с циљем задовољавања емотивних потреба испитаника или евентуално због организовања неког путовања или одмора. Веома мали број испитаника говори о пословној размени у смислу реализације конкретних пројеката или размени идеја и знања зарад остваривања заједничких циљева.

Овим долазимо и до питања социјалног капитала, његовог постојања и потенцијалног значаја за све учеснике миграционог процеса: појединце који су у њега ушли и обе земље: порекла и дестинације. Аутори који су се бавили овим феноменом, а који су при томе традиционалног усмерења (Patnam, 2008; Olken, 2009), сматрају да су интернет и савремени облици комуникације умањили социјални капитал и делатни потенцијал становништва. Према њима, интернет, друштвене мреже и актуелни облици комуникације који не захтевају контакт „лицем у лице” чине појединца изолованим, гуше потребу удруживања а тиме се и међусобно поверење које стоји у основи акције (а и социјалног капитала према овим ауторима) умањује. Патнам наводи да је смањен обим чланства у формалним организацијама у Америци утицао и на генерално умањивање социјалног капитала становништва (Patnam, 2008). Ако се задржимо на његовој тези значаја формалног удруживања за овај ресурс као и за, са њим повезан, делатни потенцијал, можемо закључити да су они веома слаби код наше дијаспоре – веома мали број испитаника је навео своје

чланство у заједницама, независно од тога да ли је реч о дијаспорским заједницама или професионалним удружењима.

С друге стране имамо ауторе који инсистирају на значају интернета у расту социјалног капитала (Hampton & Ling, 2013), затим на његовом значају за грађански активизам и политичку партиципацију (Kales, 2014) као и на његовом значају у смислу „премошћујућег социјалног капитала” (Steinfeld et al. 2008). Из те перспективе Патнамово порицање значаја онлајн комуникације и инсистирање на формалном удруживању у реалном простору заслужује да буде ревидирано. Са ширењем интернет мрежа долази до шире умрежености миграционе популације, што је утицало на јачање свести дијаспоре о територијалном идентитету и матици као центру, како у разумевању идентитета тако и приликом организовања заједничких делатности (Kales, 2014). Коришћење интернета код дијаспорских заједница и појединаца уз примесу јаке свести о јединству, из перспективе јачања заједништва и развоја социјалног и културног капитала постаје веома функционално као виртуелни ресурс. То не важи само за дијаспорске заједнице, већ и за немиграционо становништво.

Пандемија корона вируса је показала да је виртуелни простор поприлично прихватљива замена за размену информација и умрежавање које се до тада претежно одвијало „лицем у лице”. Настава, састанци, конференције и други облици колективне комуникације су се током две године одвијали преко разних програма креираних у те сврхе. Резултати указују да у погледу корисности, нарочито када је реч о успостављању контаката широм света, нема заостајања у односу на састанке у реалном простору, чак су интернет конференције у том погледу и корисније јер умањују трошкове у смислу економских ресурса и времена. Треба напоменути да ипак о резултатима образовања које се у овом периоду одвијало преко интернета треба тек накнадно доносити суд. Ипак, уопштено посматрано, интернет постаје начин приступања ресурсима

који су уграђени у мреже друштвених односа које се простиру независно од граница националних држава.

Из овог угла, резултати истраживања указују да српска дијаспора има веома разгранате мреже односа које се одржавају широм света. Њихови контакти се одржавају захваљујући интернет програмима рушећи сву логику ограничавајућих околности географског простора. Међутим, ако узмемо у обзир видљиву укљученост испитаника у размену идеја и организацију конкретних активности која се огледа у учешћу у колективним друштвеним интернет групама, можемо закључити да је њихов потенцијал прилично низак. Испитаници који су учествовали у истраживању нису претерано склони друштвеном активизму преко интернет мрежа, на шта указује веома мали удео оних који реагују на информације из Србије, односно земаља где су боравили. Уз то, слаба заступљеност дијаспорских група на друштвеним мрежама попут Фејсбука, иде у прилог неопходности подстицања и изградње ове врсте заједништва међу српском дијаспором. Имајући у виду нову констелацију друштвених односа у смислу отворености заједница и ширења виртуелних мрежа односа, ниска партиципација миграционе популације у формалним мрежама не указује и на низак степен њиховог потенцијалног активизма. Рад на изградњи „дигиталне дијаспоре” у смислу виртуелног умрежавања може постати нови потенцијал за њихово усмеравање на развој матице, политичко, економско и културно активно учешће у њеном друштвеном животу.

Референце:

- Adamson, F. (2008) „Constructing the diaspora: Diaspora identity politics and transnational social movements”, Paper presented at annual meeting of the ISA's 49th annual convention: Bridging multiple divides, San Francisco Hilton, San Francisco, CA, USA, http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/1/7/p251176_index.htm 1, приступљено 9. 3. 2022.

- Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*, Београд: Плато.
- Anteby-Yemini, L. and W. Berthomière (2005) „Diaspora: A Look Back on a Concept”, *Open Editions Journals*, dostupno na: <http://journals.openedition.org/bcrfj/257>, приступљено 29. 4. 2022.
- Baizán, P, C. Beauchemin & A. Gonzáles-Ferrer (2014) „An Origin and Destination Perspective on Family Reunification: The Case of Senegalese Couples”, *European Journal of Population*, Springer-European Association for Population Studies, Vol. 30(1): 65–87.
- Bartolini, S, E. Bilancini and M. Pugno (2013) „Did the Decline in Social Connections Depress Americans’ Happiness?” *Social Indicators Research*, 110 (3), pp. 1033–1059.
- Ben-Sasson, H. (1971) „Galut”, in Roth, Cecil and Geoffrey Wigoder (ed.) *Encyclopaedia Judaica*, vol. 7, Jerusalem: Encyclopaedia Judaica: 275–294.
- Beck, U. (2004) „Cosmopolitan realism: on the distinction between cosmopolitanism in philosophy and the social sciences”, *Global Networks* 4(2): 131–156.
- Bobić, M. i M. Babović (2013) „Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike”, *Sociologija*, Vol. LV, No. 2: 209–228.
- Boyd, M. (1989) „Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas”, *International Migration Review*, No. 23, No. 3: 638–670.
- Bourdieu, P. (1986), „The Forms of Capital”, in J. Richardson ed., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: 241–258.
- Bradatan C, R. Melton and A. Popan (2010) „Transnationality as a fluid social identity”, *Social Identities*, Vol. 16, No. 2: 169–178.
- Brubaker, R. (2005) „The ‘diaspora’ diaspora”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28, No. 1: 1–19.
- Burt, R. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, University of Illinois at Urbana-Champaign’s Academy for Entrepreneurial Leadership, Historical Research Reference in Entrepreneurship.
- Burt, R. (2000) „The Network Structure of Social Capital”, in *Research in Organizational Behaviour*, Vol. 22: 345–423.

- Cassarino, J. – P. (2004) „Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited”, *International Journal on Multicultural Societies*, Vol. 6, No. 2: 253–279.
- Castells, M. (2000) *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb.
- Castells, M. (2002) *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing.
- Clifford, J. (1994) „Diasporas”, *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3: 302–338.
- Coleman, J. S. (1988) „Social Capital in the Creation of Human Capital”, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94: 95–120.
- Christou, A. (2006) *Narratives of Place, Culture and Identity; Second-Generation Greek-Americans Return Home*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Diminescu, D. (2008) „The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto”, *Social Science Information*, Vol 47, No. 4: 565–579.
- Džouns, S. (2001) *Virtuelna kultura: Identitet i komunikacija u kiber društvu*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Elsner B., G. Narciso and J. J. Thijssen (2013) *Migrant Networks and Spread of Misinformation*, Institute for the Study of Labour, Bonn.
- Faist, T. (2010) „Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?” in Bauböck R. & T. Faist eds., *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amstrdam University Press, Imiscoe Research: 9–35.
- Filipović, J. (2012) *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Glick Schiller, N. (2003) „The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration: Seeing the Wetland Instead of the Swamp”. In Glick Schiller Nina and Kris Foner (eds.) *American Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration*. Manchester: School of American Research.
- Granovetter, M. (1983) „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited”, *Sociological Theory*, Vol. 1: 201–233.
- Hampton, K. N. and R. Ling „Explaining Communication Displacement and Large-Scale Social Change in Core Networks: A Cross-National Comparison of Why Bigger is Not Better and Less Can Mean More”, *Information, Communication and Society*, No. 4, Vol (16): 561–589.

- Hampton, K. N. and B. Wellman (2003) „Neighbouring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb” *City & Community*, No. 4, Vol. 2: 277–311.
- Hall, S. (1990) „Cultural Identity and Diaspora”, in Rutherford, J. (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence and Wishart: 222–238.
- IOM (2021) *World Migration Report*, dostupno na: <https://worldmigration-report.iom.int/wmr-2022-interactive/>, приступљено 5. 5. 2022.
- Johnson, K., M. Tanner, N. Lalla and D. Kawasaki (2013), „Social Capital: The Benefit of Facebook ‘Friends’”, *Behavior and Information Technology*, No. 1, Vol. 32: 24–36.
- Kales, J. Y. (2014) „Diaspora, The Internet and Social Capital”, *Middle East Journal of Culture and Communication*, No. 9: 315–333.
- Komito, L. (2011) „Social Media and Migration: Virtual Community”, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, Vol. 62, No. 6: 1075–1086.
- Кораћ, М. (2012) *У њојрази за гомом*, Београд: Завод за уџбенике.
- Lancee, B. (2012) *Immigrant Performance in the Labour Market. Bonding and Bridging Social Capital*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lee, D. Y. (2013) „The Role of Attachment Style in Building Social Capital from Social Networking Site: The Interplay of Anxiety and Avoidance” *Computers in Human Behavior*, No. 29: 1499–1509.
- Levitt, P. and N. Glick Schiller (2004) „Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society”, *International Migration Review*, Vol. 145, No. 38: 595–629.
- Lin, N. (2004) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ma Mung, E. (2004) „Dispersal as a Resource”, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 13, No. 2/3: 211–226.
- Massey, D. S. and F. G. Espana. (1987) „The Social Process of International Migration”, *Science*, No. 237: 1372–1403.
- Massey, D. S. (1988) „Economic Development and International Migration in comparative Perspective”, *Population and Development Review*, No. 14: 383–413.

- Massey, D. S. (1990) „Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration”. *Population Index*, 56: 3–26.
- Massey, D. & M. Aysa (2005) „Social Capital and International Migration from Latin America”, Expert Group Meeting on International Migration in Latin America and the Caribbean, United Nations Secretariat.
- Meyer, J. Baptist (2001) „Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora”, *International Migration*, Vol. 39, No. 5: 91–110.
- Meyer, J. B. (2006) „Towards Sustainable Knowledge Diasporas: the Rationale for an Appropriate Technopolicy”, paper presented on a Conference *Diaspora Knowledge Networks*, UNESCO-ICSSD, 3–5. Octobre, Paris, dostupno na <https://issuu.com/observatoriodiasporas/docs/presentation-jb-meyer>, приступљено 24. 4. 2022.
- Nadler, R., Z. Kovács, B. Glorius, T. Lang (2013) *Return Migration and Regional Development in Europe, Mobility Against the Stream*, London: Palgrave Macmillan.
- New World Encyclopedia* (2008) dostupno na <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Diaspora>, приступљено 22. 4. 2022.
- Olken, B. (2009) „Do TV and Radio Destroy Social Capital? Evidence from Indonesian Villages”, *American Economic Journal: Applied Economics*, 1 (4): 1–33.
- Patnam, R. D. (2008) *Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Perić Keselj, M. (2014) „Dijasportske zajednice u kiberprostoru: virtualni identiteti hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini”, *Studia Ethnologica Croatica*, Vol. 26, No. 1: 91–119.
- Petrović, D. (2012) *Novi oblici društvenog umrežavanja: uloga interneta u uspostavljanju interpersonalnih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija.
- Poros, M. (2001) „The rule of migrant networks in linking local labour markets: The case of Asian Indian migration to New York and London”, *Global Networks*, Vol. 1, No. 3: 243–259.
- Portes, A. (1998) „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology”, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24: 1–24.
- Portes, A., C. Escobar & A. Walton Radford (2007) „Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study, in *International Migration Review*, Vol. 41, 1: 242–281.

- Предојевић-Деспих, Ј. (2009) „Мигрантске мреже: незаобилазна перспектива у проучавању савремених међународних миграција”, *Социолошки преглед*, Vol. XLIII, No. 2: 209–229.
- Pries, L. (2005) „Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between ‘methodological nationalism’ and the ‘spaces of flows’”, *Global Networks*, Vol. 5, No. 2: 167–190.
- Станковић, В. (2014) *Србија у процеси спољних миграција, Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*, Београд, Републички завод за статистику.
- Steinfeld, C., N. B. Ellison and C. Lampe (2008) „Social Capital, Self-Esteem, and Use of Online Social Network Sites: A longitudinal Analysis”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, Vol. 29, 6: 434–445.
- Sussman, N. (2002) „Testing the cultural identity model of the cultural transition cycle: Sojourners return home”, *International Journal of Intercultural Relations*, No. 26: 391–408.
- Sheffer, G. (1986) *Modern Diasporas in International Politics*, New York, Saint Martin Press.
- Shuval, J. (2003) „The dynamics of Diaspora: Theoretical implications of ambiguous concepts”, in Münz, R. and R. Ohliger (eds) *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Russia in Comparative Perspective*, London: Frank Cass: 188–205.
- Šolte, J. A. (2009) *Globalizacija, kritički uvod*, Podgorica: CID.
- Taylor, J. E. (1986) „Differential migration, networks, information and risk”, in Stark, O. (eds) *Research in Human Capital and Development* (Vol. 4, *Migration, Human Capital and Development*), Greenwich, Conn, JAI Press.
- Tilly, C. (1990) „Transplanted Networks”, in Yans-MacLoughlin, V. (ed.) *Immigration Reconsidered*, New York: Oxford University Press.
- Vertovec, S. (2002) *Transnational Networks and Skilled Labour Migrations*, Paper presented at the Conference of Ladenburger Diskurs ‘Migration’, Ladenburg: Gottlieb Daimley und Karl Benz-Stiftung, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf>, приступљено 22. 4. 2022.
- Vertovec, S. (2001) *Transnational Social Formations: Towards Conceptual Cross-Fertilization*, Paper presented at the workshop on Transna-

- tional Migration: Comparative Perspectives, Princeton University, https://www.researchgate.net/publication/240638360_Transnational_social_formation_Towards_conceptual_cross-fertilization_WPTC-01-16, приступљено 20. 4. 2022.
- Vesković Anđelković, M. (2019) „Dijaspora i savremeni svet – potreba za promenom pristupa proučavanja”, *Sociologija*, Vol. LXI (2019): 655–675.
- Wellman, B. (1988) „Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance”, in Wellman, B. and Berkowitz, S. D., eds. *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge University Press, Cambridge: 19–61.
- Witteborn, S. (2019) „Digital Diaspora, Social Alliances Beyond the Ethnonational Bond”, in Retis, Jessica and Tzagarousianou Roza, eds. *The Handbook of Diasporas, Media and Culture*, First Edition, New Jersey: John Wiley & Sons: 179–192.
- Wimmer A. and N. Glick Schiller (2002) „Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and Social Science”, *Global Networks*, Vol. 4, No. 2: 301–334.

Мирјана Бобић

Дијаспора у функцији развоја Србије

Увод

Дијаспора је појам и актер који се од почетка 2000-их година користи у документима²¹, истраживачким радовима и литератури који повезују миграције са развојем, како подручја дестинације, тако и држава и региона порекла. Појам се често меша, односно користи синонимно са појмом транснационалних заједница, о чему ће више речи бити даље у тексту. Дијаспора је постала погодна тема у политичким документима, стратегијама, акционим плановима, извештајима међународних организација (табела 1), у контексту заговарања балансираног

---

21 ОУН је била прва организација која је укључила миграцију индиректно у концепт развоја преко 8. Миленијумског циља за 21. век који је формулисан као „развој глобалног партнерства за развој”. Године 2003, ОУН је установила Глобалну комисију за међународне миграције, потом је организовала Први и Други високи дијалог о миграцијама и развоју 2006. и 2013. године, као и Глобални форум за миграције и развој, 2007. године. Ту је значајно навести и допринос Међународне организације за миграције и посебно њихове публикације из 2013. године *World Migration Report* посвећене теми миграција/дијаспоре и развоја (Rašević, 2019, King & Lulle, 2016, IOM, 2013). О бројним радовима на тему дијаспоре и развоја биће речи даље у тексту.

погледа на допринос миграција развоју (земаља порекла) на прелазу у 21. век, па све до данас (Garcés Mascareñas & Penninx, *et al*, 2016, Rašević, 2019, Rašević, 2016). Везе миграција и развоја (земље, града или локалне заједнице у подручју порекла) су истакнуте у контексту огромног пораста трансфера дознака у свету, од краја 20. века до данас (De Haas, 2008: 5), од 31,1 милијарде долара у 1990. години, на 76,8 у 2000. години и до 167 милијарди у 2005. години. Према последњем извештају Међународне организације за миграције (ИОМ, 2022) обим дознака је 2020. године достигао 702 милијарде долара, односно смањен је за само 2,4% услед пандемије ковид-19, а предвиђао се његов пад од 20% у односу на 2019. годину.

Како тврде економисти, рад или људски капитал је најзначајнији извозни производ Србије, јер изван земље живи 14% становништва²² (уп: Арандаренко, 2021), односно чак четири пута више од светског нивоа емиграната (3,6% у 2020.), (ИОМ, 2022). Србија је традиционално земља емиграције, са дугом историјом исељавања, у којој се могу издвојити шест великих таласа од краја 19. века до данас: 1) економска емиграција крајем 19. века до Првог светског рата, претежно у северну и јужну Америку; 2) емиграција између два велика светска рата, али и са повратним струјама ка српским територијама тридесетих година 20. века; 3) ратна и послератна политичка емиграција четрдесетих и педесетих година прошлог века, претежно у прекоморске земље; 4) економска емиграција током 1960-тих година закључно са 1980-тим, доминантно ка Западној Европи (данашње тзв. старе државе емиграције ЕУ), са претежним учешћем радничких слојева (тзв „гастарбајгерске емиграције”); 5) тзв. ‘brain drain’ – политичка и економска емиграција младих, високообразованих стручњака, ка удаље-

---

22 Ово је конзервативна процена УН према којој изван Србије у 2019. години живи 950.000 становника (уп: Arandarenko, 2021, 2022). Ако се међутим узме у обзир више генерација/потوماка емиграната, број достиже и више од половине домицилног становништва, односно људи у тзв. ресејању (Grečić, 2016).

нијим дестинацијама (САД, Канада, Аустралија, Нови Зеланд), али и ка Западној Европи током 1990-тих година; и 6) најновија емиграција од прве деценије 21. века до данас (Grečić, 2010, Bobić, Vesković Anđelković & Kokotović Kanazir, 2016).

Иако је медијски, стручни, па и политички дискурс у земљи, као уосталом и другим државама региона тзв. Западног Балкана, оптерећен ламентирањем над појачаном емиграцијом, пре свих, младих, високообразованих стручњака, истраживача, професионалаца током последњих неколико деценија, чини се да се с једне стране мало напора улаже да се феномену приступи на објективан, прецизан и систематичан начин како из научно истраживачке, тако и политичко-практичне визуре (уп: Vracic, 2018)²³.

Међутим, статистички подаци страних држава и организација (Еуростат, ОЕЦД према: Арандаренко, 2021, 2022) указују да је током претходне деценије удео српских емиграната, односно становника српске националности у ЕУ, заправо у паду, па је од 2010–2018. број емиграната из Србије смањен за 69.000 или 12%, највише у тзв. старим државама чланицама ЕУ, односно у Немачкој, као традиционалној или старој држави емиграције из Србије за чак –57.754 (од 290.092 у 2010. на 232.338 у 2018. години), (табела 1). Разлози опадања емиграције су натурализација, односно пријем у држављанство земље домаћина, пензионисање, повратак у Србију или даља емиграција. Истовремено је порасла емиграција ка новим земљама: Малти (са само 502 у 2010. на 5.744 у 2018. години), а посебно ка новим државама чланицама ЕУ, Словачкој, Словенији (за око 9.000 лица), итд. (уп: Арандаренко, 2021, 2022), (табела 1). Забрињавајуће је то да се током последње две деценије појачано исељава високообразовано, младо, радно способно становништво (Арандаренко, 2021).

---

23 Додуше, Влада РС је 2020. усвојила *Стратегију о економским миграцијама за период 2021–2027.* која велику пажњу посвећује дијаспори, односно миграцијама у функцији развоја, али остаје да се ради на њеној пуној примени (Службени гласник, 2020).

Статистичка служба ЕУ (Еуростат) омогућава упоређење бруто токова емиграције држављана Србије (број издатих дозвола првог боравка) и стања (укупан број миграната српског порекла у датој држави ЕУ)²⁴.

Табела 1. Дозволе издате први пут и бројно стање српских миграната у ЕУ земљама и у Швајцарској, 2010 и 2018. године

Земља	Годишњи ток		Годишње стање		Ток као % стања	
	2010.	2018.	2010.	2018.	2010.	2018.
ЕУ 28	22.818	51.942	560.631	491.199	4,1%	10,6%
Чешка Република	199	1.693	1.933	4.380	10,3%	38,7%
Немачка	3.327	16.156	290.092	232.338	1,1%	7,0%
Француска	1.116	1.149	35.141	27.119	3,2%	4,2%
Хрватска	:	4910	:	6001	:	81,8%
Италија	6.631	1.486	61.027	40.797	10,9%	3,6%
Мађарска	1.226	3.767	18.080	5.434	6,8%	69,3%
Малта	86	2.209	502	5.744	17,1%	38,5%

24 Овде треба објаснити разлику *токова* (flows) емиграната и *стања* (stocks) емиграната (више о томе уп: Despić, 2015). Стокови емиграната из Србије у иностранству се односе на укупан број исељеника који живе изван Србије у датом моменту. Српски емигранти могу тако бити дефинисани и регистровани у иностраним регистрима као грађани Србије или они који су рођени у Србији, па су емигрирали, али се искључују сви они који су српског порекла (територијално или етнички), а који нису никада имали српско држављанство или се нису родили у Србији. Такви подаци су доступни у статистикама држава дестинације. Токови се односе на бројеве српских миграната који улазе у државу дестинације или је напуштају током одређеног периода (рецимо, три месеца), (Арандаренко, 2021). Сасвим условно, токови указују на привремена кретања, а стокови на сталне или трајније емиграције.

Земља	Годишњи ток		Годишње стање		Ток као % стања	
	2010.	2018.	2010.	2018.	2010.	2018.
Аустрија	3.577	3.956	111.708	104.800	3,2%	3,8%
Пољска	114	1.151	701	1.607	16,3%	71,6%
Словенија	1.040	5.147	8.273	17.766	12,6%	29,0%
Словачка	483	4.834	3.826	13.555	12,6%	35,7%
Шведска	1.228	1.620	12.090	9.060	10,2%	17,9%
Швајцарска	:	1.553	:	61.859	:	2,5%

Извор: Еуростат, према: Арандаренко, 2021:12

Табела 1 показује да се однос токова и стања емиграције српског становништва у ЕУ као целини више него удвостручио у периоду 2010–2018, (са 4,1% на 10,6%) што значи да је повећан удео привремених или циркуларних миграција на рачун сталних или трајнијих. Просек удела токова емиграције у стању за становништво српског порекла у ЕУ је 10% у 2018. години. Међутим, за Пољску овај показатељ у 2018. износи чак 71,6%, за Мађарску, 69,3%, за Чешку, 38,7% и за Словачку, 35,7%. У Немачкој је забележен значајан скок нових токова (од 1% на 7%), али ипак испод просека за Унију. Међутим, од укупног броја миграната који су 2018. прешли границу Србије, са дозволом првог боравка, трећина се запутила управо ка Немачкој (18.000), што је повећање тока од скоро 13.000 у односу на 2010. годину.

Ако се податак за ЕУ узме као просек, видимо да је овај однос токова и стања испод просека за све старе земље чланице ЕУ (сем за Шведску), укључујући и Швајцарску, а изнад просека за сва нова одредишта (Мађарска, Пољска, Словачка, Словенија, Малта). Кад је реч о трајнијим миграцијама, или

стоковима, нове државе чланице ЕУ су такође чешћа нова одредишта миграната него старе (Словенија, Словачка, Чешка Република), уз додатак Малте. Ово се објашњава економским разлозима, брзим економским развојем нових чланица ЕУ, повећаном потражњом за радном снагом, посебно са Западног Балкана, као и емиграцијом локалног становништва (нових држава чланица) ка старим чланицама ЕУ, чиме се ослобађа тржиште рада за страну радну снагу.

У складу са наведеним, међу разлозима емиграције код издавања прве дозволе боравка убедљиво доминирају радне активности. У години 2019. од 62.190 миграната чак 32.639 или 52,5% је као разлог за потраживање дозволе боравка у иностранству навело плаћене активности, док је на другом месту било спајање породице (15.667 тј. 25,2%), а образовање учествује са свега 2.340 или 3,8% (Арандаренко, 2021: 13). Високообразовани се највише усмеравају ка Немачкој (40% свих емиграната ка ЕУ која иначе апсорбује 2/3 миграната 2011–2018), и ту доминирају: медицинско особље, научници, истраживачи, затим стручњаци из домена информационих технологија, инжењерства и математике. Радне миграције из Србије су подстакнуте превасходно недостатком добрих, сигурних и стабилних послова, нарочито међу младима, те распрострањеношћу рањиве запослености, тј. прекаријата²⁵. Дијагноза стања у економији земље из 2015. (United Nations Common Country Assessment for the Republic of Serbia, према: Рађевић, 2016: 52) коју је прихватила и Влада РС, наводи следећи опис: изазови економског раста, недовољна развијеност сеоских подручја и регионалне разлике, велико присуство индустријских загађивача, високе стопе незапослености, низак ниво инвестиција, неконкурентност приватног сектора, преоптерећеност јавног

---

25 Просечан грађанин Србије проведе три године незапослен или економски неактиван, а жена у Србији око 17 година у том статусу. У 2019. години скоро трећину запослених су чинили samozапослени (27,7%), што је мање повољно од сталне запослености, а 24,3% је отпадало на рањиву запосленост (Арандаренко, 2021: 21).

сектора, пораст јавног дуга. Значајно је присуство државе у економији, велики су губици државних предузећа. Организовани криминал је један од чинилаца који негативно утичу на пословно окружење у земљи.

Као што смо већ истакли, позитивна стране емиграције се углавном повезује са приливом дознака, које чине значајан удео БДП у Србији. Према новијим подацима Светске банке оне износе 8% (Арандаренко, 2021), а знатно су веће од директних страних инвестиција, рецимо за 36% у 2016., (Bobić & Vesković Anđelković, 2018). Континуирано висок ниво дознака указује на доминацију економских мотива емиграције и јаке везе емиграната из Србије са матицом, односно упућује на закључак да је миграција могућа стратегија домаћинства у којој се један члан упућује преко границе, што онда поправља животни стандард оних који остају и пружа различите опције улагања у образовање, лечење, итд. (Арандаренко, 2021, 2022). Штавише, према сложеном показатељу који је формулисао економиста Арандаренко – тзв „односа интензитета дознака”, који ставља у однос удео емиграната према резидентном становништву (рецимо 14%) и учешће дознака у БДП (рецимо око 7%), Србија стоји сасвим добро (2%) у светским размерама, односно стоји најбоље од свих држава тзв. Западног Балкана (уп: Arandarenko, 2022: 115).

Осим финансијских, данас су у умреженом друштву значајне и друге предности које дијаспора поседује и може да уложи у земљу порекла. Дијаспора је носилац социјалних дознака, као и културних ресурса, иновативних знања, креатор патената, њени припадници имају нарочите вештине, познају другачије начине пословања, 'know-how', итд., који се сви могу уложити у развој. Дијаспора игра улогу посредника између различитих друштвених и професионалних мрежа праксе или мрежа знања и матице, што још више повећава њен потенцијал као извора информација и чиниоца друштвеног развоја и промене (Vesković Anđelković, 2019). Будући да је дијаспора заједница идентитета, одатле се изводи њена спремност да, полазећи од емотивног

капитала и осећања везаности за матицу и локалну заједницу, односно за своју етничку групу (Bobić, 2009), а користећи се социјалним мрежним капиталом, улаже у развојне пројекте, односно активира локалну радну снагу (чланове породице, пријатеље, колеге са студија, суседе), а изванредан део њених припадника спреман је да се врати, односно враћа се у земљу порекла. Добро су познати примери успешних ангажовања дијаспоре и повратника у развоју матице у случају Мексика, Индије (посебно у ИТ сектору), Пакистана, Кине, Филипина, Јужне Африке, Републике Кореје, итд. Дијаспора је постала политички актер у светској арени, посебно рецимо, ирачка, јерменска, кубанска, јеврејска, грчка (Vertovec, 2005). У том смислу се од почетка трећег миленијума, у литератури и научној заједници, као и политикама управљања миграцијама, говори о тријадним односима и троструким добитима (Garcés-Mascreñas & Penninx, 2016): за земљу порекла, земљу одредишта, али и за саме мигранте и њихове породице (табеле 2 и 3).

Одредбе дијаспоре су бројне, а постоји и оправдана критика недовољне прецизности појма, односно порозности његових граница (ко чини дијаспору, по којим критеријумима се ту сврстава, итд.), те преклапања са сродним појмовима, пре свега, транснационалним заједницама. Друго питање јесте да ли је за дијаспору важнија групна (национална, културна, верска, политичка) идентификација њених чланова, односно осећај везаности за државу порекла, или је важнија пракса, односно шта њени припадници чине – на које начине се повезују са матицом, или пак и једно и друго. Треће питање, да ли појам обухвата само мигранте²⁶ или је и шири, па се може односити на више генерација (потомака првих) миграната, чији чланови нису нужно мењали место пребивалишта (не-мигранти), односно, нити су рођени рецимо у Србији, нити су икада имали њено држављанство. Четврто, да ли се овде укључују само „дугорочни мигранти” са стабилним приходима (запослењем)

---

26 Под мигрантом се подразумевају лица која су променила место свог пребивалишта и живе на другом месту (унутар исте државе или преко њених граница) дуже од годину дана.

или и привремени или данас све чешће помињани тзв. кружни (циркуларни) мигранти (уп. табелу 2). Најзад, сви ови проблеми око дефинисања одређују како ће се регистровати и описати популација дијаспоре, те како ће се појам операционализовати у емпиријским истраживањима и у практично-политичким документима, стратегијама, акционим плановима, итд.

Појам дијаспоре се поклапа с појмом транснационалне заједнице, али је шири од њега (Весковић Анђелковић, 2022, Vesković Anđelković, 2019, Weiner, 2010, Vertovec, 2005) Транснационалне заједнице су преваходно заједнице праксе, настају на бази спонтаних прекограничних пословних активности миграната у најмање две државе (често земље дестинације и земље порекла), који захваљујући савременим информационо-комуникационим технологијама остварују интензивну и учесталу сарадњу на свакодневном нивоу (Vesković Anđelković, 2019). Солидну одредбу транснационализма даје ауторка Миге: „транснационализам је заједнички појам (*container concept*) и употребљава се да осветли и објасни везе и активности које се развијају између индивидуа, колектива или државних актера који се налазе у две или више држава. Транснационална парадигма подржава холистичку анализу кретања (укључујући имиграцију, али и потоње посете и комуникације) и превазилази неке од асимилационистичких претпоставки ранијих миграционих политика и истраживања” (Dunn 2010, нав. према: Mügge, 2016: 110)²⁷.

Најшира дефиниција дијаспоре која би требало да разреши наведене проблеме јесте да дијаспору одређују три основне димензије: етничко или национално порекло, поседовање ресурса (финансијских, социјалних, културних, симболичких)

---

27 Транснационалне активности миграната на релацији земља порекла – земља усељења се обично деле на три врсте и подразумевају висок ниво капитала или личних ресурса: финансијске (економске активности), најпознатије су слање дознака, затим социоекономске активности (социјални капитал, везе, познанства, путовања између држава, која могу бити скупа, рецимо авио-превозом) и политички транснационализам који подразумева знања, ресурсе, контакте са важним особама, као и вештине укључивања и утицаја на политички живот у обе земље (пример Курда у Немачкој и Турској, протести против режима у Немачкој, итд).

и спремност да се они уложе у развој матице (Weinar, 2010). Иако се дијаспора поклапа са транснационалним заједницама, могу се уочити и разлике. Дијаспора је заједница припадања, чији су чланови заинтересовани за просперитет земље порекла, идентификују се са њом, добро су упознати с приликама у земљи порекла, учествују у њеном економском, социјалном, па и политичком животу, док су транснационалне заједнице – заједнице праксе, настале у савременом периоду олакшаног прекограничног повезивања и пословне сарадње, дакле у вези са пословним пројектима, трговином, итд., при чему актерима није толико важна национална идентификација. Зато аутори подвлаче да је појам транснационалних заједница шири од појма дијаспоре, јер је свака дијаспора уједно и транснационална заједница, али није свака транснационална заједница уједно и дијаспора (Весковић Анђелковић, 2022, Vesković Anđelković, 2019, Faist, 2010, Vertovec, 2005). Оне се разликују и по дужини трајања – дијаспора је историјски појам, углавном дуготрајна заједница, обухвата више генерација, док су транснационалне краткорочније, односно везане са савремене миграционе процесе и релевантне праксе (табела 1).

Политике ЕУ препознају дијаспору као важан фактор сарадње са државама које нису чланице ЕУ или тзв. *тврђим* државама, док се у односу на саме државе чланице дијаспора често третира као маргинална појава или чак и проблем – у контексту политика интеграције миграната другачијег етничког порекла у земље чланице (*non-EU nationals*), (Weinar, 2010), чиме се потиरे важност идентификације са земљом порекла. Ипак, постоје и опречна схватања да јачање националног идентитета дијаспоре и поспешивање транснационализма (припадности и тамо и овде), снажење етно-националних, расних, верских, културних особености, обичаја и навика, кулинарских, локалних, итд., заправо обезбеђује успешно уклапање у друштво дестинације (Vertovec, 2005), тим пре што се у развијеним, демократским друштвима толерише и развија мултикултурализам и прихвата јединство различитости (Garcés Mascareñas & Penninx, 2016).

Табела 2. Дијаспора као актер развојних политика према одређењу УН, ИОМ и ЕУ²⁸

Индикатори	УН	ИОМ	ЕУ
Правни статус	Значајно (регулисан статус у земљи пријема)	Без значаја	Значајан (регулисан статус у земљи пријема)
Држављанство	Нејасно (ако је од значаја, онда треба да буде везано за земљу порекла)	Без значаја	Без значаја
<i>Етничко или национално порекло</i>	Значајно	Значајно	Значајно
<i>Дужина боравка у земљи десетинације</i>	Искључени су привремени мигранти	Сви мигранти укључени	Искључени су привремени мигранти
Званично запослење	Релевантно	Није релевантно	Релевантно
<i>Вештине које се нуде</i>	Релевантно	Релевантно	Релевантно
<i>Финансијска средства</i>	Релевантно	Релевантно	Релевантно
Чланство у организацији	Нејасно ²⁹	Није од значаја	Од значаја за финансирање
Субјективно осећање припадања	Нејасно	Од значаја	Није од значаја
Транснационалне карактеристике	„тријадни односи” – без значаја	„тријадни односи” – без значаја	„тријадни односи” – од значаја за улагање

Извор: Weinar, 2010: 88

28 Мисли се на Уједињене нације, Међународну организацију за миграције (ИОМ) и Европску Унију.

29 да ли је од значаја – прим. аут.

Целокупно поглавље је конципирано тако да се након опширнијег увода у коме се доносе новији, чини се, објективнији статистички увиди и, до сада, мање присутне анализе емиграционих кретања из Србије, прелази на појмовно одређење дијаспоре. Затим се даје приказ различитих гледишта о дијаспори као актеру развојних политика кључних међународних тела и организација (УН, ИОМ, ЕУ). Иза овог контекстуалног увода, прелази се на теоријску расправу преко које се пропитују различите парадигме о везама миграција и развоја кроз историјску призму, односно повезано с променама у водећим друштвеним теоријама, све до данас. Иза тога следи обрада и интерпретација података спроведеног емпиријског истраживања, и најзад, закључак, који, осим што рекапитулира битне емпиријске налазе, доноси и једну листу конкретних политика различитих земаља света према својој дијаспори, која може да послужи као инспирација домаћим доносиоцима одлука.

Теоријски оквир: везе миграција и развоја

У делу рада који следи даћемо кратак осврт на развој теорије о миграцијама и развоју, односно различитих гледишта, често супротстављених, која су тумачила како мобилност доприноси развоју и напредовању земаља дестинације и порекла, односно како, по некима, оне појачавају већ постојеће глобалне неједнакости, да би затим у контексту постмодерне парадигме у друштвеним наукама и ширењу микроприступа и квалитативне методологије дошли до уравнотеженијег погледа на позитивне и негативне стране, односно губитке и добитке како за појединца, његову породицу, ширу заједницу, па и државу, нарочито током последњих деценија.

Теорије које су за нас релевантне јесу оне које повезују миграције и развој³⁰ (друштвено економски, културни, национални

---

30 Развој се схвата широко, као ширење слободе (индивидуалног) избора и могућност да људи воде живот који је за њих вредан.

и индивидуални). Оне су део ширих теорија о социјалној промени и пратиле су њене трансформације током друге половине 20. века, па све до данас. Период до 1990-тих година је био у знаку великих теорија, функционалистичке и структуралистичке, које су потом замењене суптилнијим, хибриднијим, плуралистичким схватањима о вези миграција и развоја, које су тежиле да премосте јаз између актера и структуре (De Haas, 2008), (табела 2).

Табела 3. Главне фазе у истраживању миграција и развоја и политике

Период	Научна заједница	Политике
До 1973.	Оптимизам у погледу везе миграција и развоја	Развојни оптимизам, трансфер знања и капитала од стране миграната ће помоћи развојном узлету („take off”) земље порекла
1973–1990.	Песимизам у погледу везе миграције и развоја	Растући скептицизам, забринутост око „одлива мозгава”, политике повратка емиграната и интеграције у земље пријема. Миграције излазе из видокруга развоја.
1990–2001.	Суптилнији увиди под утицајем емпиријских резултата (NELM, становиште квалитета живота, транснационализам)	Очување скептицизма, пооштравање имиграционих политика
После 2001. (до данас)	Пролиферација публикација, помешани, али генерално позитивни тонови	Пораст оптимизма у погледу миграција и развоја, под деловањем раста дознака, изненадни заокрет у гледиштима, „brain gain”, укључивање дијаспоре

Извор: на основу *De Haas, 2008:8.*

До седамдесетих година 20. века доминирала је тзв. неокласична теорија миграција, која се у основи односила на тумачење трајних пресељења, мотивисана превасходно економским разлозима, односно разликама у дохоцима на подручјима дестинације и порекла. Типичан пример су рурално–урбане миграције у првој модернизацији, у фазама индустријализације и урбанизације. То је део функционалистичке парадигме у друштвеним наукама, а развој се ту разуме оптимистички, као еволутивни или линеарни процес сталног напредовања, тј. дифузије иновација, при чему се допринос миграција види у изједначавању дохотка на територијама порекла и дестинације, што у крајњем исходу води ка укидању разлога за нове миграције (табела 2). Миграција представља улагање у економски, касније и шире, у хумани капитал појединца (кроз образовање, усавршавање, итд.), али она укључује и одређене трошкове (путовања и настањивања, привремене незапослености), тако да мигранти нису најсиромашнији слојеви становништва, већ релативно млађи, здравији, чешће мушкарци него жене, физички снажнији, често образованији, припадници средњих слојева, односно одважнији и способнији чланови заједнице и породице (de Haas, 2008).

Криза капитализма седамдесетих година 20. века довела је до заокрета у теорији и ширења песимизма у односу на везу миграције и развоја. Реч је о историјско структуралној парадигми, која је утемељена на Марксовој политичкој економији и Волерстиновој теорији светског система. Заснива се на постулату да је економска и политичка моћ у свету неједнако распоређена међу развијеним и неразвијеним државама, те да експанзија капитализма води ка појачавању разлика у дистрибуцији ресурса између тзв. центра и (полу) периферије. Укључивање периферних делова света у светски капиталистички систем (центар) појачава емиграцију (*brain drain*), као и сиромаштво и неједнакост у свету, значи директно супротно од онога што заступа неокласична или функ-

ционалистичка парадигма (уп: Bobić, Vesković Anđelković, 2019). За разлику од неокласичне теорије, која је критикована као аисторијска и европоцентрична, историјско-структуралистичка је нападана као исувише детерминистичка, ригидна, која не препознаје појединца/актера, његов акциони потенцијал. Актери имају способност деловања (стратегије сналажења), те су у стању да превладају структурне баријере (на тржишту рада, у рестриктивним имиграционим политикама), ксенофобију, итд., захваљујући својим ресурсима, миграционим мрежама, социјалном и културном капиталу, итд., те они нису само пасивне „жртве” спољашњих околности, већ и сами креирају услове свога живота и социјалне биографије (de Haas, 2008, de Haas, 2021).

Почев од деведесетих у миграционој теорији шири се утицај Нове економике радних миграција (NELM), заједно са парадигмама транснационализма и квалитета живота. У средште миграционе теорије се ставља домаћинство као центар одлучивања, полазећи од тежње за диверсификовањем ресурса (рада) и прихода групе, максимизирањем добити и смањењем ризика. Миграција једног члана домаћинства и приход који он/она шаље омогућава пораст укупног дохотка породице, инвестирање у нова средства за рад (у пољопривреди, итд.), улагање у лечење, образовање, подизање квалитета живота, смањени ризик од сиромаштва, осигурање у случају недостатка средстава за инвестиције, итд. Ова парадигма се уклапа у савремене емпиријске моделе кружних, привремених или циркуларних миграција, а има доста статистичких података који указују да је већина савремених емиграција с подручја Западног Балкана, па и Србије ка Западу и иностранству овога типа (Арандаренко, 2021). По Арандаренку али и другим ауторима, циркуларна миграција је повољна за развој матице, па њу треба подстицати, док је трајна миграција у земљи захваћеној старењем и депопулацијом, неповољна (о којој рецимо, говори неокласична парадигма). Кружна или привремена миграција

омогућава улагање у хумани капитал, стицање нових знања, усавршавање, улазак у важне пословне кругове, академску заједницу, и слично, затим, смањује ниво незапослености и релаксира тржиште рада у земљи порекла, даље, мигранти зарађују веће плате у иностранству, чији се значајан део троши у земљи порекла, итд. (Арандаренко, 2021, уп: Стратегију о новим економским миграцијама Владе РС, 2020).

Најзад, од 2001. до данас бележи се даљи развој суптилних увида и умножавање емпиријских, квалитативних студија миграција. С тим у вези, примећује се уравнотежен поглед и изванредан оптимизам у погледу укључивања миграција у развојне политике, позивањем на добити од дознака и хуманог капитала дијаспоре (*brain gain*), односно увиђају се предности транснационализма (транснационалног предузетништва), дигитализације, итд. (Bobić, Vesković Anđelković, 2019) у околностима нових, технолошких могућности брзог преноса информација, јефтиног транспорта људи, робе и капитала, повезивања и интензивног умрежавања преко граница, а и надаље се истичу предности кружних или тзв. циркуларних миграција (Арандаренко, 2021, Garcés Mascareñas & Penninx, 2016).

У овом раду ће се такође заступати оријентација да су миграције, односно привремена мобилност, корисне како за државу порекла, тако и за мигранте и њихове породице, не само у смислу ширења извора и повећања прихода, односно смањења ризика по домаћинство (NELM теорија), већ и јачања социјалног мрежног капитала, повезаног са професионалним круговима, развојним и научним пројектима, страним, развијеним академским заједницама, *alumni* круговима, итд.

Међутим, како ћемо видети на основу анализе емпиријског материјала који следи у другом делу рада – међу нашим испитаницима преовлађују дуготрајније, радне миграције, које су економски мотивисане, а ређе подстакнуте образовањем, и ређе мотивисане повратком. У том смислу се наша анализа резултата разликује од економисте Арандаренка

(2021, 2022) који истиче примат циркуларних, економских миграција у претходној декади (2010–2018), с тим да треба имати на уму да је он користио статистичке податке европских земаља, односно податке анкета о радној снази, док су наши подаци изведени из нерепрезентативне анкете. Његови налази су нам, пак, послужили у интерпретацији као референтни оквир нових, повољнијих миграционих токова, које треба подржати и даље усмеравати – трансформацију од трајних ка привременим, од емиграције ка мобилности. То је био и основ за креирање препорука за доносиоце одлука у области управљања економским миграцијама.

У даљем току излагања прелазимо на анализу резултата емпиријског истраживања под насловом „Ставови и карактеристике српске дијаспоре, аутохтоног становништва и повратника из иностранства”, обављеног од фебруара 2020. до јуна 2021. године у оквиру предмета Савремене економске миграције на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду³¹. Први део анализе резултата је приказан у претходном поглављу ауторке Милице Весковић Анђелковић под насловом „Друштвена и технолошка умреженост српске дијаспоре”. У претходном поглављу је дат и екстензиван приказ теоријских ставова и емпиријских уопштавања, који се могу применити и на овај део студије, па ћемо повремено на њих реферирати упоредо с позивањем на сопствени аналитички оквир. Анализа емпиријске евиденције коју ћемо ми приказати односиће се на спремност дијаспоре да улаже своје ресурсе у Србију, на услове које држава треба да испуни да поспешу овакве пројекте, односно да подржи евентуални повратак оних миграната који би на то били спремни. Посебан део анализе биће посвећен мапирању главних тема и проблема које испитаници наводе у својим порукама политичким елитама у земљи, односно доносиоцима одлука.

---

31 О узорку и методологији истраживања погледати поглавље Милице Весковић Анђелковић „Друштвена и технолошка умреженост српске дијаспоре”, у овој монографији будући да је реч о истом теренском раду.

Спремност да се улаже у Србију

На питање „Да ли сте спремни да уложите ресурсе које сте стекли (финансијска средства, знање, искуство, пословне контакте) у развој свога завичаја/матице?” скоро половина испитаника се изјаснила потврдно (46,4%), односно сваки четврти безусловно („да, то ми је план”), (24%), док се подједнак број испитаника изјаснио да би то урадио ако би неко од њих то званично затражио (11,9%) односно под одређеним условима (10,5%). У том погледу нема битнијих разлика по полу (23% мушкараца и 23,4% жена је изразило генералну спремност)³². Кад је у питању старост испитаника, млађи (18–30) су двоструко више спремни на безусловно улагање у односу на средовечне (31–59), то јест 15,5, односно 7,8%³³, што је и било очекивано.

Место рођења испитаника нема статистичке значајности за спремност на улагање у Србију. Запослени су генерално спремнији да улажу своје капитале у односу на студенте и друге категорије испитаника (незапослене, пензионере, домаћице, фриленсере), што је и очекивано. Радно место статистички је значајно повезано са њиховим интересом за матицу. Међу испитаницима који су спремни и планирају да уложе своје различите ресурсе, највише је оних који раде у сопственој фирми или за приватног послодавца (52,5%). Нешто мање, али и даље највише оних који раде у приватном сектору (сопственој фирми или за послодавца) било би спремно да инвестира ако би то неко од њих званично затражио (47,6%) док је међу онима који постављају услове за могућа улагања, сваки трећи запослен у мултинационалној компанији (31,7%), а потом у приватном сектору (18,3%)³⁴, што се вероватно односи на могуће конкретне пројекте, који би били и временски орочени.

32 $\chi^2 = 20.825$, $df=4$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.166$

33 $\chi^2 = 46.536$, $df=12$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.143$

34 $\chi^2 = 107.137$, $df=68$, $p=0.02$, $Kramerov V=0.226$

Образовање је повезано са жељом и планом за улагање материјалних и нематеријалних ресурса³⁵. Најспремнији су испитаници са средњом школом (60% њих безусловно, 47% ако неко од њих то званично затражи)³⁶. У категорији оних који би улагали под одређеним условима, највише је испитаника с највишим завршеним образовањем (факултет и последипломске студије), 46,5% у односу на 40% оних са средњим образовањем, што вероватно сведочи о већој опрезности оних са вишим културним и хуманим капиталом, односно потребом да се пажљиво размотре видови могуће сарадње и размене знања и капитала између дијаспоре и матице.

Напред смо видели да су спремнији да улажу млађи (18–30), што је вероватно повезано са чињеницом да су то претежно лица изван брака и породице (без деце). Више од половине (61,8%) неожењених/неудатих је спремно на безусловно улагање, а 50% уколико неко од њих то званично затражи. У групи лица која би улагала под одређеним условима нешто је пак више оних који су у браку и кохабитацији (48,7%), у односу на неожењене и неудате (43,4%), што је вероватно одраз већих обавеза према породици и деци, као и нешто веће старости³⁷.

Као што смо видели из узорка, највише је наше дијаспоре у Немачкој (22,3%), затим САД 14,5% и Аустрији, 12,9%. Сасвим у складу са тим, највише оних који живе у Немачкој и САД су спремни да уложе у Србију и то и планирају, не постављајући претходне услове (по 22,5% и 22%). Од оних који би захтевали неке предуслове за своја улагања, сваки трећи је

---

35 $\chi^2=54.750$, $df=32$, $p=0.007$, $Kramerov V=0.135$

36 Посматрано на нивоу појединачних степена стручне спреме, лица са средњом школом доминирају у нашем узорку. До истих резултата о преваленци емиграната са средњим (позивним) образовањем дошао је и Арандаренко, анализирајући токове емиграције из Србије, на основу званичних статистичких података Србије и страних држава (Немачке и др). Аутор преиспитује тезу о масовном „одливу мозга“ сматрајући да је она претерана и неутемељена у подацима, посебно у контексту упоредне анализе са другим државама емиграције (Арандаренко, 2021), мада свакако заслужује пажњу.

37 $\chi^2=30.675$, $df=16$, $p=$, $Kramerov V=0.15$

припадник дијаспоре из Немачке (28,7%)³⁸. При томе, дужина боравка у земљи дестинације нема статистичког значаја, што значи да су старост, образовање, радно место/запосленост од веће важности.

Кад је реч о профилу високообразованих емиграната, у узорку је највише било стручњака из друштвено-хуманистичких наука (38,2%), затим, сваки пети је завршио Природно-математички факултет (19,3%), из домена техничко-технолошких наука је било 14,7%, а сваки десети из области медицине (11,1%), односно информационо-комуникационих технологија (9,9%). Две трећине њих је студије завршило у Србији, а трећина у иностранству³⁹. Стручњаци друштвено-хуманистичких факултета би најрадије улагали у свом родном месту (31,9%), слично и они са завршеним Природно-математичким факултетом (31,5%), док би испитаници из информационо-комуникационих технологија улагали у развојне пројекте где год би то било потребно (38,3%). Сваки трећи стручњак из домена медицине није спреман на улагање (32,3%) или не жели да улаже у Србију (17,0%), што је вероватно повезано с трајним исељавањем, без жеље за повратком⁴⁰, али и вероватном свешћу о великим ресурсима неопходним у савременој медицини (техничко-технолошким, поред хуманог капитала, и сталног иновирања и једног и другог).

Мотиви емиграције су од значаја за спремност за улагање⁴¹. Тако они који су спремни да улажу у земљу порекла

38 $\chi^2=207.047$, $df=164$, $p=0.013$, $Kramerov V=0.261$

39 Овакав удео високообразованих је вероватно последица тога што су студенти социологије прикупљали податке из своје непосредне околине, па су им били ближи стручњаци друштвених наука. Насупрот томе, велико истраживање студентске популације (на узорку од 11.013), спроведено 2018. године, чији су подаци сигурно објективнији, показало је да највећу спремност за емиграцију показују ИКТ профили, иза којих следе медицинска занимања (скоро сваки трећи анкетирани), док су друштвено хуманистичке науке биле најмање заступљене. (Ђукић Дејановић et al., 2018). О емиграцији медицинских професија, лекара, медицинског особља, фармацеута, итд, писали су и други аутори (Rašević, 2016).

40 $\chi^2=37.769$, $df=24$, $p=0.037$, $Kramerov V=0.141$.

41 $\chi^2=94.455$, $df=48$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.176$.

(условно и безусловно) претежно долазе из категорије миграната који су отишли ради посла (51%, 53%, односно 42,5%). На супрот томе, међу онима који или нису у могућности или не желе да улажу у Србију доминирају они који су напустили Србију подстакнути жељом за образовањем (55%, односно 44%).

Следеће питање односило се на то где би мигранти уложили своје ресурсе и стечена преимућства. Да ли имају на уму свој завичај или локалну заједницу, или нешто друго (целу државу, односно било који конкретнији, развојни пројекат у Србији). Утврђена је статистички значајна веза између свих релевантних социодемографских обележја – старости, пола, образовања, радног места, итд., али не и повезаност са местом рођења (Србија или иностранство) односно државом у којој су боравили у време анкете.

У целини узев, сваки трећи испитаник би најрадије инвестирао у своју локалну заједницу (30%), и то подједнако жене и мушкарци, иза чега следи улагање у било који развојни регионални пројекат у земљи (25,0%), при чему је ту више жена у односу на мушкарце (15,7%, односно 9,4%). На трећем месту су они који нису у могућности (21,2%) и најзад они који не желе да улажу у Србију (16,7%). У случају оних који нису у могућности двоструко је више жена (13,4% и 7,8%) док је код резигнираних удео полова изједначен (8,8% и 7,9%). Као што се и могло очекивати, најмање је заступљена неодређена опција улагања у државу (свега 7%, подједнако међу женама и мушкарцима, тј. 3,7 и 3,3%).⁴²

Старост испитаника је обрнуто повезана са интересом за улагање, односно што млађи, то су расположенији да инвестирају у Србију, било да је у питању локална заједница, или неки конкретан развојни пројекат, односно држава⁴³. Међу онима који би најрадије уложили у свој завичај половина је из млађе старосне групе (49,6%), а њих је највише и међу друге две

42 $\chi^2=10.398$, $df=4$, $p=0.034$, $Kramerov V=0.17$.

43 $\chi^2=57-175$, $df=12$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.158$

категорије улагања – у било који развојни пројекат односно у државу (61,6%, односно 60,4%). Кад је реч о средовечним генерацијама (31–44), сваки трећи се изјаснио да није у могућности да улаже у Србију (32,9%), а скоро исто толико је одговора и у следећој старосној скупини (45–59), 33,3%, односно 38,7% код најстаријих (преко 60) што је вероватно повезано са њиховим породично брачним статусом, односно оптерећеношћу обавезама према најближима (теорија NELM), али треба имати на уму и да су они, претпостављамо, индиректно укључени у развој земље преко дознака које шаљу у Србију чији је обим у светском врху (Арандаренко, 2021).

Међу онима који су расположени да улажу у Србију поново доминирају испитаници са средњом школском спремом, који су и најбројнији у узорку. Највише испитаника са средњом школом је и међу онима који су се изјаснили да би улагали на локалу, у место где су рођени (61,5%), док их је знатно мање кад је у питању улагање у државу или било који развојни пројекат државе (41,5 и 39,9%). Више од половине (53,3%) испитаника са највишим нивоом образовања (ВСС, последипломске студије) би улагало у било који развојни пројекат у Србији, а скоро исто толико (47,2%) би инвестирало генерално у државу⁴⁴. Из тога произлази да су испитаници са вишим нивоом хуманог капитала отворенији за развојне пројекте широм државе, док су они први, са средњим нивоом образовања, више заинтересовани за свој завичај, односно локалну заједницу, што је налаз који свакако треба даље преиспитивати.

Повратак у Србију

Испитаницима смо поставили и питања да ли планирају да се врате у Србију и шта би их мотивисало на овај корак.

У целини посматрано, сваки шести испитаник је навео да планира да се врати (16,6%), тј. када стекне довољно новца да

---

44 $\chi^2=59.579$, $df=32$, $p=0.002$, $Kramerov V=0.02$

започне сопствени бизнис у Србији (11,9%) односно довољно професионалног искуства (4,7%). Сваки десети планира да се врати када се пензионише, односно када заврши професионалну каријеру (10,8%). Ипак, више од трећине није сигурно да ли би се вратило (38,7%), док сваки четврти (26,4%) испитаник не планира да се врати.

Статистички значајна веза између размишљања о повратку у Србију је утврђена код пола, старости, брачно-породичног статуса, образовања, места рођења, запослености, државе дестинације и разлога емиграције. Дужина боравка у иностранству и професија нису пак показали значајну везу с могућим повратком.

Кад је реч о полу, међу женама је највише неодлучних (24,4%), иза којих следе оне које не планирају повратак (16,9%).⁴⁵ Посматрано према појединачним одговорима, међу потенцијалним повратницама највише је жена које би се условно вратиле. То подразумева да би се вратиле уколико би пронашле добар посао у Србији (50,9%), односно када би стекле одговарајући ниво хуманог капитала (47,2%). Мушкарци доминирају у категорији оних који би се вратили када стекну довољно ресурса за сопствени бизнис у Србији, 63,3%, као и под условом да стекну довољно професионалног знања и искуства (52,8%), што говори у прилог томе да су мушкарци проактивнији, спремнији да сами креирају услове свога рада и живота у Србији, при чему они и доминирају у приватном предузетништву. Код оних који не желе да се врате у Србију, удео мушкараца је готово двоструко мањи (9,5%) од жена (16,9%). Поред услова на тржишту рада, жене су вероватно мање мотивисане и услед породичних обавеза које трају током читавог живота.

Статистички значајна веза је и између старости и повратка у Србију⁴⁶. Најмлађи испитаници (18–30), би се чешће од

45 $\chi^2=28.599$, $df=5$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.194$

46 $\chi^2=103.287$, $df=15$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.213$

друге две категорије средовечних (31–44 и 45–59) вратили уколико би стекли ресурсе за сопствени бизнис, односно акумулирали хумани капитал (професионална знања) и добили или пронашли добар посао у Србији. Унутар појединачних категорија одговора, млађи доминирају међу испитаницима који би се вратили чим стекну довољно професионалног искуства (91,7%), односно када би им се понудио добар посао у Србији (70,2%). Испитаници који су у пуном замаху својих социобиолошких и биографских путања (31–44), односно на врхунцу каријере (45–59), доминирају међу онима који или нису сигурни (11,5% и 9,2%) односно не планирају повратак (8% и 5%), што указује да са њима треба успостављати професионалне мреже и социјалне контакте на бази транснационалних пројеката, односно опције дијаспоре, у садашње време вероватно још и више дигиталне дијаспоре (Garcés Mascareñas, Penninx, et al., 2016, Весковић Анђелковић, 2022). У прилог политикама повратка усмереним ка овим старосним категоријама сведочи и податак да би међу потенцијалним повратницима – више од трећине (37,7% и 29,9%) било спремно да се врати или са сопственим бизнис планом или када би им био понуђен добар посао у Србији.

Образовање и могућ повратак у Србију су статистички значајно повезани ⁴⁷. Међу испитаницима који би се вратили у Србију када буду спремни да покрену сопствени бизнис доминирају они са средњим образовањем (62,2%), док је лица са највишим образовањем (факултет и завршене последипломске студије), скоро дупло мање (36,7%). Међу испитаницима који би се вратили када стекну одређени хумани капитал (професионално искуство), скоро је две трећине са средњим образовањем, а трећина са терцијарним. Средњешколско и највише образовање су готово изједначени код испитаника који би се вратили одмах када би им био понуђен добар посао у Србији (50,9% и 45,5%). Највише образовање је доминантно код испи-

---

47 $\chi^2=87.166$, $df=40$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.152$

таника који се изјашњавају да не планирају да се врате (63,3%), податак који уз горње налазе о старосној дистрибуцији потенцијалних повратника указује на потребу за повезивањем и умрежавањем са дијаспорским професионалним круговима преко савремених канала комуникације и размене информација и знања.

Брачно-породични статус је статистички значајно повезан са плановима за повратак у Србију⁴⁸. Неожењени, неуудате, по правилу млађи испитаници, најзаступљенији су у свим категоријама одговора који се односе на могући повратак у земљу, односно њих је 66,7% међу потенцијалним повратницима онда када буду у могућности да покрену сопствени бизнис, 80% међу онима који би се вратили када стекну довољно професионалних искустава, и 64,2% је млађих код оних који би дошли када би им био понуђен добар посао у земљи. Испитаници који су у браку, односно имају породицу, већином су заступљени код оних који би се вратили када се пензионишу тј. заврше професионалну каријеру (61,0%). Слично брачном статусу, породични је такође повезан на значајан начин са идејама и плановима повратка⁴⁹. Сваки четврти је испитаник који планира да се врати (или кад сам створи услове или ако му се понуди добар посао у Србији), (24,1%), од чега је највише лица без деце (18,6%). У категорији одговора да се повратак планира кад се заврши професионална каријера, највише је оних са децом, било да су рођена у земљи или иностранству (59,8%), што јасно говори о приоритету породичних одговорности, те у прилог емпиријски потврђеним чињеницама о повратницима – претежно старијима, тј. пензионерима.

Економски статус је такође повезан са овим плановима.⁵⁰ Код оних који би да се врате по завршетку професионалне каријере, преовлађују запослени (89,0%), док рецимо, међу

48 $\chi^2=69.176$, $df=20$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.154$

49 $\chi^2=68.083$, $df=15$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.173$

50 $\chi^2=108.738$, $df=30$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.169$

онима који планирају повратак кад стекну довољно професионалног искуства – доминирају студенти (58,3%). Међутим, код одговора да не планирају повратак најзаступљенији су поново запослени (66,5%), док је једна петина студената (20,0%). Посматрано по категорији економског статуса, запослени најчешће бирају опцију – нисам сигуран (26,8%), а затим – да не планирају (17,5%). Од укупно 19,3% студената у узорку, њих 7,0% нема јасну идеју о повратку, а 5,3% не планира да се врати. Као што смо напред навели, између профила стручњака (преко поља студирања) и планова о повратку нема значајне статистичке везе.

Веза између места, односно државе рођења и плана о повратку се такође показала као статистички значајна.⁵¹ Као што се и могло очекивати, највише су спремни да се врате они који су рођени у Србији, а њих је заправо највише у целом узорку (само је 8,2% рођено ван Србије). Од укупног броја оних који планирају повратак, скоро су сви рођени у Србији: 92,2% оних који ће се вратити када стекну ресурсе за сопствени бизнис, 91,7% оних који чекају да стекну довољно професионалних знања и 91,2% оних који би се вратили када би добили/пронашли добар посао у Србији.

Статистички је значајна веза и између државе дестинације и планова о повратку.⁵² Међу резидентима који живе у држави најчешћег одредишта миграната из Србије – Немачкој (сваки четврти у нашем узорку, 22,3%), трећина планира да се врати под горе наведеним условима (бизнис план, хумани капитал, добар посао у Србији), (8,7%). У другој најмногорљуднијој земљи дестинације из узорка, САД, где је анкетирано 14,5% свих испитаника, поново би се трећина вратила (5%) под истим условима. Од укупно 6,9% анкетираних из Швајцарске, трећина или 2,7% би се вратило под истим условима. Према томе, судећи по изјавама наших испитаника, ге-

51 $\chi^2=18.549$, $df=5$, $p=0.002$, $Kramerov V=0.156$.

52 $\chi^2=309.197$, $df=205$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.285$.

ографска дистанца државе дестинације нема пуно утицаја на планове у вези повратка.

Значајна веза је утврђена и са дужином боравка у држави дестинације⁵³. Као што се и могло претпоставити, планови о могућем повратку су много присутнији код оних који дуже бораве ван Србије (дуже од годину дана)⁵⁴. Од укупног броја испитаника који би се вратили када заврше професионалну каријеру, скоро сви су дуже време у иностранству (96,3%). Ипак, интересантно је да би међу испитаницима који би се вратили када би у Србији нашли/добили добар посао – то је сваки четврти у категорији тзв. краткорочних миграната (краће од једне године, 24,6%), што потврђује горе наведену тезу аутора да су несигурност посла, ниска зарада и слаба перспектива око запошљавања младих, па и прекаријат младих главни покретач емиграције али и одлагања главних животних догађаја у социјалној биографији везаних за партнерство и рађање деце, осамостаљивање од породице порекла, итд. (Арандаренко, 2021; Станојевић, 2018; Stanojević, 2015).

Разлог одласка има значајног утицаја на планове повратка⁵⁵. Како смо напред видели, рад (50,2%) и школовање (40,2%) представљају најчешће мотиве емиграције у нашем узорку, док се у ширим статистичким истраживањима показује да се после запошљавања као убедљиво доминантног метода, појављује спајање породице, док је школовање најређе заступљено (Арандаренко, 2021; Станковић, 2014). Ова разлика је вероватно настала услед методолошких разлога – анкета-

---

53 $\chi^2=26.685$, $df=5$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.188$.

54 У складу са горе наведеним теоријским разматрањем и политичким импликацијама, трајни мигранти су лица која бораве дуже од годину дана и они представљају циљну групу за државу порекла у смислу креирања мера и стратегија повратка, односно повезивања, размене знања, искустава и информација. Краткорочне мигранте, који се зову како смо видели, привремени или циркулаторни, напротив треба подстицати на мобилност ради проширивања спектра искустава, вештина, итд.

55 $\chi^2=95.455$, $df=60$, $p=0.002$, $Kramerov V=0.159$

ри/студенти су нешто чешће анкетирали студенте/емигранте из своје непосредне околине.

Дакле, од оних који су отишли да би зарадили, сваки пети планира да се у неком моменту врати у Србију (11,9%), тј. када стекне одговарајуће ресурсе (материјалне, хумани капитал) или по окончању професионалне каријере. Ипак, сваки пети је неодлучан (19,9%). Код испитаника који су емигрирали ради школовања, највише је њих неодлучно (15,5%), а затим следе они који не планирају повратак (12,4%), што је вероватно повезано с млађим узрастом и потребом за унапређивањем знања, изградњом културног и хуманог капитала, усавршавањем, па се повратак у Србију за сада не уводи у социјалну и рефлексивну биографију.

Испитаницима је постављено и питање „Шта би Вас мотивисало да се вратите у Србију?“. Већина се определила за следеће понуђене одговоре – добро плаћен посао у струци (38,8%), а на другом месту се нашла – подршка државе за започињање сопственог бизниса (23,3%). За трећи понуђени одговор – повољни стамбени кредити за стручњаке – определили се незнатан број анкетираних, свега 1,3%. Као четврта опција, испитаницима је понуђено да сами упишу одговор. Ове смо одговоре обрадили квалитативно. Најчешћи је био – „ништа“, дакле код испитаника не постоји конкретна мотивација за повратак у моменту анкетања (16,5%). Промена целокупног друштвеног система се појављује код сваког једанаестог испитаника/испитанице (9,0%), а затим породични разлози (5,4%), те промена власти (2,0%). Занемарљив број испитаника се изјаснио за следеће подстицаје – правна држава (1,3%), одлазак у пензију (0,7%), осећај припадности и измењен вредносни систем (по 0,5), љубав према земљи (0,4%), и по 0,1% њих је навео следеће мотиве: добар пројекат, могућност да пренесем знања и искуство, затим, боља животна средина и улазак Србије у ЕУ (0,1%). Из овога јасно следи да су главни подстицајни фактори у моменту прикупљања података били повезани

са социо-економском сфером, а нешто ређе са кореним друштвеним и политичким променама, што поново потврђује потребу деловања у развојном правцу, односно за слабљењем тзв. *push* чинилаца емиграције, везаних за тржиште рада, за посленост и зараде (Арандаренко, 2021).

Кад је у питању пол испитаника, више жена (23,2%) него мушкараца (14,9%) би се вратило чим би им био понуђен добро плаћен посао у струци. Међу испитаницима који би се вратили када би добили подстицаје од државе да започну сопствени бизнис, нешто је пак више мушкараца (12,8%) него жена (10,5%).⁵⁶

Што се тиче образовања, нешто више лица са средњом школом у односу на оне са факултетским образовањем би се вратило када би им био понуђен добро плаћен посао у струци (19,6%) према 13,7% оних са терцијарним (факултети и завршене дипломске студије, мастер и докторат). Слично, лица са средњим образовањем преовладавају и код оних који би се вратили уз бизнис подстицаје (14,3%) према 6,9% оних са највишим образовањем.⁵⁷

Кад је реч о старости испитаника, од укупног броја оних који би се вратили када би им био понуђен добро плаћен посао у струци (38,1%), доминирају млађи, 18–30, (21,6%), у односу на следеће две категорије (31–44), 8,6% и 45–59 (7,4%). Код друге најчешће биране опције, повратак подстакнут подршком државе за отпочињање сопственог бизниса (23,3%), млађи испитаници такође доминирају у односу на средовечне из суседне две старосне групе. Наиме, млађих (18–30) је 12,0%, док је 7,0% старости 31–44 и 4,1%, 45–59.⁵⁸

Место рођења опредељује одговоре на следећи начин: од укупног броја оних који би се вратили када би имали обезбеђен добро плаћени посао у Србији (38,1%), готово су сви

56 $\chi^2=29.515$, $df=16$, $p=0.021$, $Kramerov V=0.197$

57 $\chi^2=215.359$, $df=128$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.189$

58 $\chi^2=143.304$, $df=48$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.251$

рођени у Србији (34,7%). Слично, скоро сви који би се вратили (23,3%) када би им држава понудила услове за покретање бизниса, рођени су у Србији (20,7%).⁵⁹

Запосленост је такође у значајној вези са мотивом повратка: од укупног броја оних који би се вратили зарад добро плаћеног посла у струци (38,0%), чак 24,8% је запослених, а 9,9% студентата у иностранству. Слично међу онима који би се вратили уз државне подстицаје за покретање сопственог бизниса (23,4%), највише је оних који су радно активни и запослени (17,7%).⁶⁰

Разлог одласка је статистички значајно повезан са мотивима повратка. Међу онима који су отишли да би радили, сваки пети (19,6%) би се вратио из истих разлога због којих је отишао (понуђен добро плаћен посао у струци), док нешто мање (13,6%) оптира за државне подстицаје за покретање сопственог бизниса као мотив повратка.⁶¹ Између мотива повратка и брачно-породичног статуса, радног места, дужине боравка у емиграцији и образовног профила за високообразоване (поље студија) нису утврђене статистички значајне везе.

Дијаспора и доносиоци одлука у Србији

Испитаницима су постављена два сродна отворена питања која смо обрадили и квантитативно и квалитативно. Прво питање је гласило: Шта замерате доносиоцима одлука у Србији у односу према дијаспори? На ово питање је сваки трећи испитаник одговорио – „ништа” (34,3%), док је 15,3% било неодлучно („не знам”). Према томе, од скоро половине испитаника нисмо добили одговор, било зато што су били незаинтересовани или недовољно мотивисани.⁶²

59 $\chi^2=35.566$, $df=16$, $p=0.003$, $Kramerov V=0.216$

60 $\chi^2=213.814$, $df=96$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.217$

61 $\chi^2=522.876$, $df=192$, $p=0.000$, $Kramerov V=0.240$

62 Ако посматрамо по учесталости, од преостале половине конкретних одговора сваки осми (12,3%) је навео, „лош однос према дијаспори”, потом, 6,1% – „све”

Друго отворено питање је гласило: Шта бисте поручили доносиоцима одлука како би Вас мотивисали на сарадњу са завичајем/матичом? У целини узев, скоро половина испитаника се изјаснила „ништа, не желим ништа са њима” (48,1%).⁶³

С обзиром да се одговори на ова два питања углавном преклапају, односно искази су врло слични, па некада и идентични (оно што меарају се понавља и у одговорима шта би поручили), у наставку ћемо анализирати наративе који се односе на, условно речено, поруке и препоруке доносиоцима одлука (друго питање). Издвојићемо, дакле, основне теме које се појављују у прикупљеним исказима, изузимајући најчешће заступљен појединачни став којим већина одриче жељу да изнесе препоруке доносиоцима одлука (48,1%).

Информисање и њовезивање са дијаспором: испитаници су истакли да је потребна већа заинтересованост наших сутрађана за проблеме дијаспоре и већа заинтересованост за услове живота у дијаспори. Заинтересованост не треба да се своди само на финансијска улагања и очекивања од дијаспоре и подршку на изборима у земљи. Говорили су и о потреби за чешћим окупљањима Срба у дијаспори, организацији радионица, састанака, итд. Затим, навели су да држава и доносиоци одлука треба да раде на креирању пројеката и упознавању дијаспоре са пројектима који би за њих и за државу били интересантни.

Једна испитаница то сликовито наводи: „Да нам не дају осећај да смо и у Србији странци. Овде (мисли на државу дестинације, прим. аут.) живим од детета (испитаница вероватно мисли да је дете издржава, прим. аут) и све што сам старија све ми више фали мој народ и моја земља.”

(им меарају – прим. М. Б.), а само 4,0% – „не стварају услове за останак и повратак емиграната”

63 Сваки девети испитаник изјавио је да треба успоставити бољи однос са дијаспором (11,2%). На трећем месту је став да постојеће елите треба да се повуку са политичке сцене (7,6%), затим да се укине корупција и успостави меритократија (6,2%), док је став да је потребно креирати боље економске услове заступљен још мање, са свега 5,3% одговора.

Други испитаник каже: „Да се отвори конзулат у свим земљама где има наших људи и уложи се у пројекат да наша деца уче матерњи језик.”

Затим: „Да мало више мисле на дијаспору, не само кад су поплаве, пожари и политички избори.”

Замера се и „...непридавање пажње нашим људима у дијаспори иако, навешћу само један пример, ти људи у највећој мери пуне буџет Републике!” Овде испитаник алудира, с правом, на дознаке чији је ниво већи од директних страних инвестиција (Bobić, & Vesković Anđelković, 2019), а у Србији према последњим извештајима дознаке учествују са 8% БДП (Арандаренко, 2021).

Потом: „Између дијаспоре и матице не постоји никакав однос. Откад сам напустила Србију, никада нисам била контактирана да употребим своје знање да бих помогла Србији. Иако сам писала мејлове нудећи помоћ, никада нисам добила одговор”.

Многи испитаници истичу могућност активирања хуманог капитала, културног капитала и социјалних дознака, које остају неискоришћене услед недостатка повезивања:

„Слабо укључивање дијаспоре у било какве активности и живот у Србији. Људи који су стекли висок ниво образовања у иностранству и волели би да то поделе и у родној земљи, немају услова, нити су на било који начин контактирани/позвани да у својој земљи одрже радионице, започну пројекте, а уколико се сами одлуче да то ураде немају подршку, морају све сами да осмисле и организују.”

Неадекватан однос према дијаспори наводи и следећа испитаница: „То што гледају само да нам узму новац, а док смо били тамо нису пружили готово ништа. Овде мислим на мали број радних места. Ја нисам могла да нађем посао јер нисам имала везу, а за неке једноставније послове сам била преква-

лификована и нису хтели да ме запосле јер су знали да ако нађем неки бољи посао отићи ћу са тог.” У складу са овом изјавом, многи испитаници замерају и то што су уопште морали да напусте Србију.

Известан број испитаника одговарао је на анкету у доба пандемије ковид-19, па многи одговори рефлектују однос према дијаспори у вези са тим:

„Не односе се према свом народу у иностранству како би требало. Односе се маћехински, а то је нарочито показала ова садашња ситуација са пандемијом.” Овде се мисли на затварање државних граница на почетку пандемије и невољни прихват миграната, посебно, циркулаторних и привремених, који су се враћали у Србију по избијању пандемије у Европи и свету.

Проблем нострификација диплома за наше грађане који су се школовали у иностранству остаје и даље акутан. „Олакшајте повратак и студирање на нашим факултетима после завршетка основних студија негде ван државе.”

Важан аспект бриге о емигрантима је и статистика спољне миграције: „Немају никакве податке о својим грађанима који се налазе у иностранству, а да нису регистровани нити учлањени ни у какве организације или клубове.”

Испитаници су говорили и о потреби да се уваже њихови ставови о носиоцима политичке власти, односно доносиоцима одлука, будући да су они заинтересовани актери, а не странци. Тако се замера „став да је дијаспора на неки начин у сукобу са матицом, да наша критика српског друштва значи мржњу према том друштву.” Сличан оворме је и „утисак да су чланови дијаспоре ‘искварени’ збогведеног времена ван Србије; утисак забране коментарисања савремених догађаја зато што чланови дијаспоре више не живе и раде у Србији.”

Следећа тема која се издвојила из наратива односила се на *подршку дијаспори* преко амбасада:

„Пружање правне и друге помоћи у случајевима када је потребно или када се обраћамо конзуларним представништву.”

„Конзуларне услуге су катастрофалне и прескупе...”

„Да омогуће продужавање и издавање пасоша и у амбасади, конкретно у Норвешкој није могуће...”

Многи су испитаници истакли одсуство добрих пројеката које би могли да активирају. Као пример једног таквог наводи се пројекат бесплатних дигиталних уџбеника који је иницирао Александар Кавчић, припадник наше дијаспоре из Америке⁶⁴:

„Није проблем у мотивацији за сарадњу већ у недостатку реалних и смислених пројеката.”

„И да не опструирају (мисли се на доносиоце одлука – прим. аут.) свако добронамерно дело Срба из дијаспоре, што смо могли видети у скорој прошлости (нпр. бесплатни уџбеници).”

Следећа често навођена тема у резонувању испитаника јесте *сијурносѝ улајања у Србију*, с тим да се веома често наводи проблем корупције:

„Да нам понуде одређене погодности ако улажемо у земљу.”

„Да нема корупције и крађе...” „Мање бирократије... бирократија, корупција и непотизам су највећи проблеми...”

„Да се не мешају у моју сарадњу са завичајем...”

„Пореско олакшање за отварање малих и средњих предузећа.”

„Бољи услови за отварање бизниса.”

---

64 <https://fondacijaalekkavcic.org/o-nama/>, приступљено 6. маја 2022.

Замера се и „што су запустили локалне самоуправе па се за свако улагање мора утрошити много новца и време-на да би се нешто и почело.”

„Сматрам да су порези превисоки.”

Повраћак се појављује као релевантна тема у одговорима испитаника, јер свакако многи размишљају о њему.

„Услови за повратак... признање диплома, подстицаји... признање знања, не само капитала...”

„Веће плате за стручњаке који би се вратили у Србију.”

„Да се оглашавају са конкретним идејама о развоју Србије уз помоћ својих људи који, колико год им било лако или тешко у животу у иностранству, ипак желе да се врате и унапреде живот заједнице...”

Испитаници наводе и опсервације везане за контекст у Србији, економски, политички, друштвене сервисе (образовање, здравство), чији би развој и унапређење смањили потребу за исељавањем:

„Прво да се усмере на просперитет локалних самоуправа па тек онда да се даље шире видици...”

„Боља политичка и економска ситуација, могућност запошљавања и боље плате и образовање.”

„Да пораде на стварању услова за рад и достојанствен живот у Србији.”

„Популизам, страначко запошљавање, послови преко везе...” „Да се промене доносиоци одлука”.

Наводи се и потреба за већим улагањем у науку, образовање и здравство: „Заиста су потребна виша улагања у друштвена истраживања и хуманистику.” „Да размисле о улагању у образовање, болнице, итд.”

Као и у другим сродним истраживањима дијаспоре и повратника (Ђукић Дејановић и др, 2018а), помиње се потреба

да се успостави и оснажи правна држава, демократија и слобода медија. Да се успостави професионализам.

„Да престану да се воде само својим личним и политичким интересима и да одлуке препусте струци, ако је још има и није отишла у дијаспору.”

Доносиоцима одлука се замера и *друшћивени йоложај младих* у Србији и њихова повећана емиграција:

„Мислим да се деца требају мотивисати да уче и школују се да би остала у својој земљи и улагала у њу, јер свако ко је отишао из ње јер му она није пружила основно, не верујем ни да би поштено стечен новац у иностранству уложио у њу.”

„То што им изгледа уопште није жао што људи одлазе из Србије и не подузимају неке мере да би спречили будућа исељавања.”

„Што се стално прича како људи одлазе, а нико се не труди да ишта промени.” „Стварање више прилика за младе као и улагање у исте.” Најзад, замера се и „што се дијаспора повећава”.

Идентична два питања о замеркама и препорукама доносиоцима одлука смо поставили члановима наше дијаспоре у истраживању 2018. године. И тада и данас смо добили готово идентичне одговоре и реакције испитаника који су забележени и анализирани на исти начин као и у нашем последњем истраживању.

Као илустрацију шта се замера доносиоцима одлука у односу према дијаспори наводимо један исказ чланице дијаспоре из базе података истраживања 2018. године⁶⁵:

65 Током 2018. године је спроведено емпиријско истраживање под насловом „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и висококвалификованих повратника”, у организацији Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, Републичког завода за статистику и НВО „Центар за живот – да нас буде више”. Циљ је био мапирање профила

„Нисам упозната с програмом рада, резултатима нити са доносиоцима одлука у Србији у односу према дијаспори. Мишљења сам да претходна чињеница говори у прилог томе да тај однос између доносилаца одлука у мом конкретном случају као члана дијаспоре није остварен и не постоји и због тога га је тешко оценити на бази чињеница или било каквих искустава. Изван мог појединачног случаја, нисам упозната да су људи који су чланови дијаспоре у земљи у којој тренутно живим у односу са доносиоцима одлука. У супротном, поједини пријатељи су у односу са образовним и културним удружењима као њиховим чланови. Као резултат претходно реченог, одсуство информација о програму, раду и људима који су одговорни за исте као и непостојање било какве базе знања на којима се тај рад и однос заснива не бих оценила позитивно. Такође, не бих оценила позитивно доношење одлука које није базирано на партиципацији саме дијаспоре и мреже приватних и јавних институција. Ово је (мисли се на ондашње истраживање – прим. аут.) први покушај да се такав однос успостави у виду прикупљања података и формирања базе знања, који бих оценила као изузетно скроман али позитиван почетак.”

Дакле, анкетирана жена је указала на битне, недостајуће елементе у комуникацији и размени на релацији дијаспора – доносиоци одлука: потреба да се јасније одреди ко су лица у земљи која су задужена за дијаспору, да се успостави база података о нашој дијаспори, успостави сарадња. Да се на транспарентан начин дефинишу програми и пројекти сарадње, почев од прикупљених података као базе знања о томе шта се до сада

наше високообразоване дијаспоре, њихових расположивих ресурса и евентуалне спремности да их усмере ка држави Србији, да се процени степен њихове емотивне везаности за земљу и да се прикупе њихови конкретни предлози за измену или креирање бољих државних политика које би их мотивисале за улагање у Србију. Истраживањем је обухваћено 353 лица, подједнак број мушкараца и жена (177 мушкараца и 176 жена). Више о истраживању видети у студији: Букић, Дејановић et al., 2018.a).

радило, те да се укључивањем представника емиграната/дијаспоре формулишу следећи циљеви, итд.

У вези са питањем шта би поручили доносиоцима одлука у истраживању 2018, доносимо поново један одговор који нам се чини релевантан и сажима бројне друге теме из исказа осталих испитаника:

„Доносиоцима одлука бих поручила следеће ставке, утврђене по редоследу важности по мишљењу овог аутора (мисли на себе као испитаницу – прим. М. Б.): 1) да наставе са прикупљањем и анализом података о дијаспори како би продубили и проширили своју базу знања; 2) да инвестирају у изградњу институција (као на пример мрежа и конференција) које би омогућиле грађење и одржавање односа између дијаспоре и јавних лица/организација/агенција одговорних за развојне пројекте, као и покретање разних пројеката од важности за развој; 3) да омогуће члановима дијаспоре да учествују у дизајну програма/пројеката, као и у процесу доношења одлука; 4) да се акт доприноса дијаспоре локалном и националном (у политичком, а не у етничком смислу) технолошком, економском, политичком и друштвеном развоју не сматра актом искључиво мотивисаним националном припадношћу (напротив!) него академским, грађанским и пословним, предузетничким духом, културом и могућношћу да се допринесе јавној добробити друштва (а не матице или завичаја); 5) да експериментишу са разним модерним институционалним и организационим оквирима који ће омогућити да се таленат и способности дијаспоре и домаћих капацитета ангажују на ефектан и фокусиран начин (услови за учење на индивидуалном и организационом нивоу) и за добробит друштва (а не нације); 6) да прате развој и прогрес свога рада, уче и адаптирају се променама.”⁶⁶

66 Сличне коментаре и предлоге, али и критике студентске популације упућене доносиоцима одлука могу се читати у екстензивном прилогу студије „Миграције студената”, Ђукић Дејановић, С., и др., 2018: 56–73.

Закључак

Емиграција из Србије се, према налазима нашег истраживања, испољава као трајна, или дуготрајна, радна, односно претежно економски мотивисана. Последица је *push* чинилаца везаних за услове на тржишту рада у Србији, односно за прекаријат младих (одсуство добро плаћених, стабилних, перспективних послова, сигурност радног места). Већина испитаника је рођена у Србији и прва је генерација миграната. Најчешће живе у земљама ЕУ, али и ван ЕУ, дакле до изражаја долазе раније установљене миграционе мреже, дуги таласи емиграције из Србије, којима је створена велика заједница исељеника (Bobić, Vesković Anđelković & Kokotović Kanazir, 2016; Гречић, 2010). То указује да се испитаници претежно ослањају на тзв. повезујући социјални капитал (рођачке, пријатељске, комшијске везе на релацији дијаспора–матица), и то управо у земљама са највећом популацијом наших емиграната (Немачка, Аустрија) али и новијим одредиштима (САД). Размишљају о повратку, али најчешће по завршетку каријере. Вратили би се ако би им се понудио добро плаћен посао, односно обезбедили повољни услови (гаранције) за покретање сопственог бизниса, посебно мушкарци. Највише размишљају о повратку у земљу млади, а мање средовечни и породични људи, односно више мушкарци, а мање жене.

Кад је реч о улагањима, они су пре свега заинтересовани за помоћ члановима своје породице, што је повезано са високим нивоом дознака које стижу у Србију и које се троше за личне потребе, односно одржање квалитета живота домаћинства (NELM теорија). Кад је реч о улагањима у државу, наши испитаници би били заинтересовани претежно за пројекте на локалном нивоу, тј. на нивоу завичаја. Очекују већу активност државе у погледу подршке у иностранству преко конзуларних представништава. Кад је реч о улагању у Србију, очекују да им држава, односно власти обезбеде гаранцију за улагања и да им створе повољне економске услове (преко пореза, такси, итд.).

Улагали би онда када стекну довољно ресурса (материјалних) као и хуманог капитала (професионалних знања и искустава), тј. када буду спремни да сами покрену свој бизнис у Србији, посебно мушкарци. Жене су много више окренуте породици и ређе заинтересоване за улагање у државу.

Испитаници замерају држави незаинтересованост за дијаспору, одсуство информисаности о бројности српске дијаспоре и потребама, о проблемима дијаспоре, као и одсуство добрих идеја и пројеката на релацији држава – дијаспора, при чему би се сама дијаспора укључила у формулисање циљева, развојних програма и пројеката. Потребно је изнаћи нове видове повезивања и укључивања путем ИКТ – креирањем дигиталне дијаспоре и умрежавања са њом као са отвореном заједницом (уп: Весковић Анђелковић у овој монографији). Чини се да би на линији развијених ИКТ посебан развојни циљ државе требало да буде подстицај транснационалног предузетништва и укључивање дијаспоре у друштвене промене, у економији, образовању, школству, култури, у институцијама па и друштвеним односима у земљи (уп: Vobić & Vesković Anđelković, 2019). Очигледно је да само класична или одраније присутна традиционална културна, спортска, религиозна окупљања чланова дијаспоре, нису примерена савременом стилу животу у умреженом друштву те да не одговарају потребама за комуникацијом, посебно младих, који су више окренути професији, науци, истраживањима и развоју у контексту четврте технолошке револуције. Као таква, дакле, превазиђена окупљања, не пружају перспективан канал за сарадњу са Србијом, посебно у домену коришћења емиграције за развој матице.

На крају доносимо један преглед успешних политика које спроводе земље порекла са највећим дијаспорским заједницама у свету (табела 4). Идеја нам је да се на једном месту саберу примери добрих пракси који би могли бити од помоћи и доносиоцима одлука у Србији.

Табела 4. Примери политика које спроводе земље порекла

Категорија	Димензије
Економски домен	<ul style="list-style-type: none"> – Олакшице код трансфера дознака путем банкарских трансакција; – Инвестиције, нпр. посебне државне обвезнице на улагања чланова дијаспоре; – Ослобођење од пореза и фискалне властице да се привуку улагања исељеника; – Национални, регионални и локални државни програми пропорционални улагању емиграната за развојно оријентисане пројекте у локалним заједницама (завичају); – Власничка права која омогућавају емигрантима и члановима дијаспоре да купују земљу која иначе није доступна лицима која не поседују пријаву сталног боравка; пореске олакшице за имовину лица која нису стално настањена у држави порекла; – Олакшице за покретање и развој пословних и научних мрежа;
Политички домен: Проширење политичких права	<ul style="list-style-type: none"> – Политике двојног држављанства; – Право гласа на изборима за становништво у иностранству; – Креирање платформи за саветовања и дијалог, као што су савети исељеника;
Политички домен: Утицај на политичке активности у иностранству	<ul style="list-style-type: none"> – Подстицај да се лобира за интересе државе порекла у држави имиграције

Категорија	Димензије
Друштвени домен	<ul style="list-style-type: none"> – Права из домена социјалног благостања, проширивање права из области социјалне сигурности (пензије, право на здравствену заштиту током боравка у земљи порекла за време празника и одмора); – Билатерални споразуми са земљама имиграције о социјалним правима припадника дијаспоре и исељеника;
Религиозни и културни домен	<ul style="list-style-type: none"> – Спонзорисање религиозних институција или свештенства у иностранству; – Финансирање културних центара у иностранству; – Спонзорисане школе у иностранству од државе; – Емитовање националних програма у иностранству;
Остале политике од значаја за емигранте	<ul style="list-style-type: none"> – Укључивање дијаспоре у календар националних прослава; – Конференције дијаспоре; – Награђивање истакнутих појединаца из дијаспоре

Извор: На основу Østergaard-Nielsen 2003a; Ragazzi 2014; Levitt and De la Dehesa, 2003; Gamlen 2008; Aguinias and Newland 2012, наведено према: Østergaard-Nielsen (2016: 152)

Први сет политика обухвата економску сферу и односи се на привлачење економских ресурса чланова дијаспоре. Ове акције и мере су интересантне и делотворне не само земљама порекла већ и међународним организацијама, о чему смо говорили у уводном делу. Дознаке као значајан извор директне стране помоћи пожељно је усмеравати формалним каналима, уз одређене банкарске погодности и повластице. Индија

је позната по давању посебних државних обвезница инвеститорима из дијаспоре, као вид привлачења капитала својих сународника. Еквадор и Сенегал су пак познати по пружању фискалних и пореских олакшица члановима дијаспоре који желе да покрену бизнис, односно повратницима. У Индији и на Филипинима се дају могућности куповине некретнина члановима дијаспоре, а постоје и бројни примери везани за потрошњу везану за туризам, односно празнике (куповина поклона рођацима итд.), када емигранти масовно путују у земље порекла (пример Марока, Филипина, итд.). У погледу улагања у матицу, на националном и локалном нивоу, у литератури је надалеко познат пример програма „три долара за један” везан за дијаспору Мексика (Aparicio, Javier & Meseguer, 2012). На један долар који стиже из завичајних удружења Мексиканаца (у САД), који је намењен развојним пројектима у земљи порекла (изградњи инфраструктуре, итд.), држава је дужна да инвестира три долара (општинске, државне и федералне власти), (Østergaard-Nielsen, 2016). Креирање мрежа бизниса и науке са дијаспором наводи се као значајан вид подстицаја повратка емиграната (укључујући и виртуелни) односно подстицаја за сарадњу са домаћим интелектуалним круговима као што је пример здружених академских мрежа на релацији дијаспора – матица у Мароку.

Други сет политика се односи, како видимо у табели 4, на политички домен, односно на проширивање политичких права дијаспоре кад је реч о националним изборима, затим остваривање права на двојно држављанство, као и подстицај да се дијаспора заузме за своју земљу порекла у иностранству (лобирање, итд.), (пример Турака у Немачкој, Мексиканаца у САД, итд.).

Трећи сет се односи на социјална права и благостање. Рецимо, Шпанија је проширила право на пензије на своје грађане у иностранству, односно неке регионалне власти дозвољавају право на здравствену заштиту члановима дијаспоре кад се

нађу на годишњем одмору у земљи порекла. Турска и Мароко су направили билатералне споразуме са европским државама где бораве њихови емигранти којима су омогућили пренос социјално заштитних права за 68%, односно 89% својих радника (Østergaard-Nielsen, 2016: 151).

Четврти сет политика држава према дијаспори се односи на корпус културних права и религиозни домен. Државе порекла спонзоришу активности намењене својим грађанима у иностранству. Ту су, пре свих, образовни програми намењени деци емиграната. Неке државне школе су делимично подржане од стране земаља пријема, као у случају Италије и Француске, које имају развијену мрежу школа за децу емиграната у градовима са највећом концентрацијом емиграната. Религиозни програми су од значаја не само за одржање етнонационалног и језичко-културног идентитета, већ и ради подршке интеграцији у друштво пријема, ради смањење социјалне искључености у иностранству, посебно тамо где је религија емиграната у мањини (рецимо муслиманска, па и православна у појединим градовима и регионима ЕУ), (пример Турака, Мароканаца, итд.).

Референце:

- Aparicio, Javier, F. & Meseguer, C., (2012) Collective Remittances and the State: The 3x1 Program in Mexican Municipalities, *World Development*, 40 (1): 206–222.
- Arandarenko, M. (2022) Migracije, kvalifikacije i tržište rada, у: Vuković, D. et al (ур.) *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022*, UNDP Srbija i UNFP, 97–116.
- Арандаренко, М. (2021) *Национална стратегија о Србији: Разумевање интеракције између миграције, људској квалитету и тржишту рада*, Европска фондација за обуку.

- Bauböck, R., & T. Faust (2010) *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, IMISCOE Research, Amsterdam University Press.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M. (2019) Skilled Youth Outmigration from Serbia in a Development Perspective, *Southeastern Europe*, Vol. 43 (3), DOI 10.1163/18763332-04303003
- Bobić, M., (2009) Дијаспора као економски и социјални капитал Србије, *Sociološki Pregled*, No3, Vol XLIII: 361–378.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., Kokotović Kanazir, V. (2016) *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd: IOM.
- Весковић Анђелковић, М. (2022) Друштвена и технолошка умреженост српске дијаспоре, *рукопис* (рукопис поглавља у овој монографији).
- De Haas, H., (2021) A theory of migration: the aspirations-capabilities network, *Comparative Migration Studies*, 9 (8) <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- De Haas, H. (2008) Migration and development. A theoretical perspective. International Migration Institute, *Working papers*, 9.
- Despić, J. R. (2015) Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države, *odbranjena doktorska disertacija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Ђукић, Дејановић С. и група аутора (2018а). *Карактеристике и стивови висококвалификоване дијаспоре и њовраћника*, Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, Републички завод за статистику и НВО „Центар за живот – да нас буде више”.
- Ђукић Дејановић, С. И др. (2018) *Миграције студената*, Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, Министарство просвете и Републички завод за статистику, <https://www.mdpp.gov.rs/doc/Migracije-studenata.pdf>
- Faist, T. (2010) Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? у: Bauböck, R., & T. Faust (уп.) *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, IMISCOE Research, Amsterdam University Press, 9–35.

- Fondacija Alek Kavčić, <https://fondacijaalekkavcic.org/o-nama/>, посећено 6. маја 2022. године.
- Garcés-Mascareñas & Penninx, R. (2016) The EU Concept of Integration: From a Two way to a Three way process, у: Garcés Mascareñas, B, Penninx, R., et al. (ур.) *Integration Processes in Europe. Contexts, Levels and Actors*, IMISCOE: Springer Open, 1–11.
- Garcés Mascareñas, B, Penninx, R., et al. (2016) *Integration Processes in Europe. Contexts, Levels and Actors*, IMISCOE: Springer Open.
- Grečić, V. (2016) How can the Serbian diaspora contribute much more to the development at home country, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 96 (2): 65–82.
- Гречић, В. (2010) *Српска научна дијаспора*. Београд; Институт за међународну политику и привреду.
- IOM (2022) *World Migration Report 2022*, Geneva: International Organization for Migration.
- IOM (2013) *World Migration Report. Migrant Well-Being and Development*, Geneva: IOM.
- King, R., Lulle, A. (2016) *Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities*. A Policy Review. Brussels: European Commission.
- Mügge, L. (2016) Transnationalism as a Research Paradigm and Its Relevance for Integration, у: Garcés Mascareñas, B, Penninx, R., et al (ур.) *Integration Processes in Europe. Contexts, Levels and Actors*, IMISCOE: Springer Open, 109–127.
- Østergaard-Nielsen, E. (2016) Sending Country Policies, у: Garcés Mascareñas, B, Penninx, R., et al (ур.) *Integration Processes in Europe. Contexts, Levels and Actors*, IMISCOE: Springer Open, 147–165.
- Rašević, M. (2019) Migration as a Catalyst of Serbia's Development. Illusion or Real Potential, *Southeastern Europe*, (43): 257–283.
- Rašević, M. (2016) Migracije u funkciji razvoja: mogućnost ili mit, u: Grupa autora, *Seobe i razvoj*, Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 50–59.
- Службени гласник (2020) *Стратегија о економским миграцијама Републике Србије од 2021–2027*, број 30/18 од 6. марта 2020.

- Станковић, В. (2014) *Србија у процеси спољних миграција*, Београд: Републички завод за статистику.
- Станојевић, Д. (2018) Млади родитељи на тржишту и ван тржишта рада у Србији, у: Костић, С. В., Ђукић Дејановић, С., Рашевић, М., и др (ур.). *Ка бољој демографској будућности*, Београд: САНУ и ИДН, 94–128.
- Stanojević, D. (2015) Млади – транзиција ка тржишту рада: nejednakost i izazovi, у: *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o приходима и условима живота*. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиromaштва Владе РС.
- Vertovec, S., (2005) The Political Importance of Diasporas, MPI, <https://www.migrationpolicy.org/article/political-importance-diasporas>
- Vesković Anđelković, M. (2019) Дијаспора и савремени свет – потреба за променом приступа проучавању, *Sociologija*, 61, Посебно издање, 655–675.
- Vracic, A. (2018) The Way Back: Brain Drain and Prosperity in the Western Balkans, May, ECFR/257, (Policy Brief).
- Weinar, A. (2010) „Instrumentalising diasporas for development: International and European policy discourses” у: Bauböck, R., & T. Faust (ур.) *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, IMISCOE Research, Amsterdam University Press, 73–91.

Стефан Јанковић

Нова клима климатске мобилности? Антропоцен и изазови климатских миграција

Нова клима климатске мобилности

Тема климатских миграција и/или мобилности је изузетно замршена. Са једне стране, постоји забринутост да екстремни временски догађаји, али и пролонгирани ефекти климатских промена, као што су раст нивоа мора, дезертификација, крчење шума, упоредо са смањивањем доступних ресурса, катализују масовне миграције. То се посебно односи на већ угрожене регионе света, те и процене са којима се обично оперише, упућују чак и на потенцијално петину милијарде расељених до 2050. године по овом основу (Clement et al., 2021; IOM, 2021; White House, 2021).

Мање или више континуирано, веза климе и миграција задобија и изузетну стратешку важност, постајући једно од ургентних питања у читавом мозаику текућих расправа о управљању климатским променама. Но, иако адресирање климатских миграција добија на обиму, потенцијални тала-

си људске мобилности услед уништења окружења одмотавају клупко сазнајних, али и етичких и политичких питања. Стога на другој страни, веза клима–миграције отвара далеко специфичнији проблем од егзодуса великог обима услед уништења околине. Мада се климатске миграције често осликавају кроз дирљиве наративе као најочитији приказ људске патње створене климатским променама, оне иду подруку са понекад спектакуларистичком културом потенцијалне климатске катастрофе (Bould, 2021). Исувише често, „иконични” прикази отапања поларних капа или насилног крчења амазонске прашуме, почивају на сировом поједностављењу где централно место заузима искључиво неумитна детерминистичка сила климе. Уопште, једна од основних невоља овде јесте та што комплексност агенаса климатских промена – попут масовне употребе фосилних горива, често није ваљано сагледана, као што ни изузетно споран појам „климатских избеглица” не препознаје многобројне интеракције климатских промена са социјалним разликама, сиромаштвом или исцрпљивањем ресурса, који само појачавају њихов ефекат.

Климатске миграције, укратко, одликује знатна какофонија и вишезначност где се уједно преплићу хуманитарни наративи и безбедносне претње, и то са великом дозом спекулације о будућим токовима која прати збиља неизвесне климатске сценарије. Расправе којима ћемо посветити посебну пажњу осликавају постојећу контроверзност везе климе и миграција. Популаризација ове релације је, од 1980-их година, најпре удахнула нов живот малтузијанским претпоставкама, посредством изузетно грубих предикција грађених на туробним перспективама где би уништавање околине, исцрпљивање ресурса и тзв. популациони притисак могућно направили поплаве расељених. Доста фрапантне бројке које су изношене, али и хипотеза према којој се климатске промене калеме на популационе притиске у иначе еколошки крхким подручјима, одликоване слабањим капацитетима пољопривредне произ-

водње, смањеном доступношћу воде и других виталних инфраструктура, показале су се умногоме спорним.

Супротно овом гледишту, уопштено названом максималистичким, бројни критичари су радије истицали сложеност интеракције између еколошких и друштвених система, доводећи у питање монокаузалну претпоставку везе између промена животне средине и миграција. У средишту минималистичког приступа јесте разлучивање спорних категорија попут „климатских избеглица”, као и уметање климатских промена у склопове политичких аранжмана, институционалних одговора, економских карактеристика, као и шароликих видова адаптације и практичних одлука.

Мада је антималтузијански импулс несумњиво снажан покретач за овакав теоријски заокрет, ни минимализам не мањка у проблемима. Добрим делом, минимализам се наслања на иновације у теоријама миграција и релациону логику (Arango 2000; de Haas 2010; King & Skeldon, 2010; King, 2012; Massey et al., 1993; Skeldon 2012). Према овом гледишту, климатска мобилност се јавља у пресеку *рањивости* настале услед структурних диспаратитета и ограничења који се потенцијално комбинују са изненадним климатским деструкцијама, и *ирилатођавања*, као микроаналитичког аспекта где на значају добијају мреже и културни аспекти. Међутим, уобичајена комбинаторика различитих облика људске интенционалности и структурних притисака, примењена на опис људске мобилности, остаје умногоме магловита, продукујући нејасноће поводом динамике мобилности и односа еколошких варијабли са индивидуалним одлукама.

Упркос великој количини студија изведених у овом кључу, појашњење климатске мобилности у најбољем случају постаје спекулативно, притом ревитализујући често ригидни економицизам индивидуалних избора и оптимизације. Али, овај момент такође исказује знатно дубљу „дестабилизацију” коју климатска мобилност доноси на теоријском плану. Осим

тога што компликује „аутоматско” обећање узрочних модела или пак, оних који полагају наде у симплификацију сложених режима мобилности, климатске миграције се опиру пројектовању мање или више јасних фактора, оптимума и чинилаца. Напросто, ланци акција који диктирају мобилност људи у овим случајевима одређени су и *другим видовима мобилности* – пре свих, не-људских ентитета и материјалних формација.

Потоњи увид има посебну тежину за нашу расправу, пошто имплицира дискусију са доста слојевитом теоријом мобилности и решењима на наведене апорије, предлагане унутар овог истраживачког програма (за шире прегледе, видети Büscher, Sheller & Tyfield, 2016; Merriman & Pierce, 2017; Sheller & Urry, 2016; Tyfeld & Blok, 2016).

Ново значење приписано концепту мобилности, барем у претходној деценији, постало је збиља проницљив програм за изучавање различитих друштвених трансформација, проналазећи и посебно место у студијама миграција. Теорија мобилности је добрим делом плод специфичне интелектуалне атмосфере и збиља темељног преображаја социјалне онтологије и концепирања друштвених релација као хибридних, хетеротопичних и проточних спојева људи и не-људи, приспелих с краја 1990-их година са приступима пресастављања (*assemblage*) и теоријом актера-мреже (Latour, 1993; 2005; 2013; Law, 1994; 2002; Whatmore, 2002), али и ширих расправа унутар студија глобализације и географије (нпр. Cresswell, 2006). Често ословљавана као „парадигма”, мобилност представља капитални искорак изван категоријалне фиксираности и „седентаристичких” навика друштвених наука у корист *иниензијетиа њрошока, њокреџа и муџација*.⁶⁷ Ова „флуидна међузависност”

67 Истицањем да мобилност представља парадигму у куновском смислу, Шелер и Ари посебно циљају на то да покрет има конститутивну улогу за бројне друштвене формације, пре него да су друштвене институције и праксе смештене у стабилне и предвидиве домене. Међу неколицином претпоставки које постављају, нарочито истакнута чини се тврдња која баца светло и на миграције. Утолико, они говоре да „нова парадигма мобилности укључује анализу мрежа, од-

на коју су указали Шелер и Ари у њиховом збиља утицајном чланку (Sheller & Urry, 2006), упућује како на асинхрона просторна преплитања тако и на губитак телеолошке природе покрета. Утолико, мобилност суштински одражава онтолошку сложеност динамизма објекта проучавања услед чега се уједно поставља другачији епистемолошки али и нормативни вектор у односу на класичне моделе миграција.

За контроверзе које прате климатске миграције овакав истраживачки програм доноси неколико битних новина. Као „мисаони стил”, парадигма мобилности се најпре наставља на недетерминистички курс као алтернатива схватању према коме климатске миграције резултирају искључиво услед уништавања околине. Приступ мобилности унеколико упућује на слојевит, покретан и отуда неизванан аналитички правац, уперен ка *in situ* одмотавању различитих релација које, спрам линеарног дискурса о каузалности или механичких одговора на политичке, економске или еколошке промене, немају *a priori* облик.

Још значајнији моменат, који иде трагом општих поставки теорије мобилности и интенција да се разграде утврђене социо-географске, културне и политичке границе (Urry, 2007), јесте нарочито критички однос према дискурсу, политичкој реторици и појмовима уграђеним у преовлађујуће концепције климатских миграција и мобилности. Трасирање протока, циркулације и покрета, односно, „двосмислен и променљив низ етичко-политичких хоризоната и будућности у настајању” (Tyfled & Blok, 2016: 631) за теоретичаре мобилности се манифестује као корак изван саморазумљивих категорија „климатских избеглица”, „миграција”, „рањивости”, „адаптације” и сличних, често софистицираних израза моћи који се крију иза

носа, токова и циркулације, а не фиксних места. То оспорава идеју простора као контејнера за друштвене процесе. Овде је посебно значајан „мрежни капитал”, пошто истраживања показују како мрежни капитал варира између друштвених група са таквим капиталом који одржава односе моћи током времена“ (Sheller & Urry, 2016: 3).

ових, површински чисто сазнајних питања. Но, амбиција да се заобиђу концепције које *пайлолојизују* миграције, чине тек један сегмент теорија мобилности. Још један битан мотив јесте сагледавање ових мобилности у ширим геоисторијским токовима планете, директно надахнут расправама о антропоцену као новој геолошкој епохи.

Стратиграфски налази који су се великом брзином умножили од раних 2000-их година, указали су на потребу да се установи и нова геолошка епоха у којој су људи препознати као главна макропланетарна физичка сила (уп. Steffen et al., 2015; Zalasiewicz et al., 2018). Но, указивањем на распон и захват антропогених модификација окружења сам концепт антропоцена је постављен у средиште бројних контроверзи, али и као платформа на којој многи данас покушавају да „лансирају” темељнију реформу модерне онтологије.

За неке, сама теза о антропоцену је спорна: иако се без сумње трагови климатских промена могу пронаћи на готово сваком ћошку планете, агрегатна категорија *anthropos*-а нарочито разводњава одговорност за еколошко уништавање, очигледно зачето екстрактивном машинеријом капитализма, уз великодушну помоћ колонијализма (Barry & Maslin, 2016; Kidner, 2012; Malm & Hornborg, 2014; Moore, 2016). Додатно, саме недоумице које прате покушаје стратиграфског разлучивања промена у обрасцима седиментације неизбежно побуђују нормативне карактеризације поводом обима, трајања и ефеката антропогених утицаја на планету (вид. Eisenhouer 2017; Simonetti, 2019; Sklair 2017). Док као својеврсни *Zeitgeist* одражава ширу „околинску рефлексивност” уметнуту у увиђање преображаја биолошког и хемијског састава атмосфере и површине Земље (Charbonnier, 2017; Lorimer, 2017), за друштвене науке овај „догађај” попрама капиталне размере (уп. Blok & Jensen 2019; Jensen, 2022; Lock & Palsson 2016; Szerszynski, 2012).⁶⁸ Конкретно говорећи,

---

68 Подруку с екополитичком прагматиком упереном ка збиља критичном моменту промишљања еколошке будућности (нпр. Naraway, 2016; Szerszynski, 2017), антропоцен превасходно упуђује на нове онтолошке контуре где, противно

антропоцен налаже разлучивање мобилности људи не само у оквирима радикално измењених климатских околности, већ и проматрање популационе динамике и уметање самих људских миграција у токове планетарне мобилности, где се „окружење” не јавља као инертно подручје, него као динамички скуп биотичких, абиотичких и технолошких протока.

Свакако, као важан сегмент скорих дискусија о планетарној мобилности и климатским променама уопште – на чијим траговима настају и бројне друге дискусије попут оних о климатској будућности или климатској правди – отвара се и низ других апорија – пре свих, популационих изазова који настају у сусрету са климатским променама. О томе ћемо конкретније расправити у закључку. Но, пре тога, пажњу ћемо посветити на првом месту максималистичком приступу, описујући неколико кључних поставки, какве су индиције „жаришта”, популационих „притисака” и уопште, алармантних предикција. У секцији потом, осврнућемо се на тзв. минималистичко гледиште. Уз критику претходног становишта, представимо основну осу претпостављену овим приступом – рањивости и прилагођавања – те указати на сплет методолошких и еписте-

---

преовлађујућем антропоцентризму друштвених наука, примат добија проблематизација хетерогених, не-људских, материјалних констелација и мобилности. Премда је разобличавање интуитивног схватања људског приоритета и тзв. „децентрирање *anthropos*” (Palsson et al., 2013; Povinelli, 2017) делом погурано нарочитим изазовима за друштвене науке услед околности које су радикално другачије од универзалистичких амбиција потеклих из просветитељског репертоара (уп. Savransky, 2021), овакав алтернативни правац пре свега исходи из далеко веће нужде заобилажења тзв. *Велике њоделе*. Амбиција да се умањи посве лаконога разлика – где су културом опремљени људски субјекти они који уписују значења на иначе пасивно схваћен не-људски свет објеката и других бића, дакако је заступљена у бројним теоријским изразима насталим у протеклих четврт века – посебно мултинатурализму у антропологији (нпр. Descola, 2013; Salmon, Charbonnier & Skafish, 2016; Viveiros de Castro, 2014; 2019) и незаобилазно, теорији актера-мреже (Latour, 1993; 2005; Whatmore, 2002). Тзв. *онџолошки обрт* настао на трагу ових преиспитивања ригидних картезијанских претпоставки, који фокус премешта на хибридно комбинаторику и хетерогена преплитања људи и не-људи, суштински отеловљује *џосџухуманистички* импулс да се, изван било каквог антропоцентризма, сама материја, објекти и ствари сагледају као витални актери у композицији хуманих колектива.

молошких загонетки које настају са овим потенцирањем логике оптимизације и доста спекулативним закључцима поводом „комплексности” климатске мобилности. У трећем одељку, фокус ћемо усмерити ка приступу мобилности, сагледавајући критике ових аутора упућене „футуролошком” облику потоњих приступа, економицизму и „патологизацији” миграција путем бројних сазнајних алатки. Дискусије о антропоцену и ближе, о планетарним мобилностима, уметнуте су у секцију потом. Овде конкретно говоримо о динамичким склоповима мобилности и упућујемо на знатно шире питање изван-људске дејствености. Коначно, у закључку дискутујемо о томе како биополитички тренутак, карактеристичан за приступ мобилности, унеколико пренебрегава шири питања популационе динамике и односа са биохемијским и геофизичким неизвесностима антропоцена.

Неомалтузијански „притисак окружења”: алармизам и максималистички приступ

Много времена је било потребно да климатска питања добију адекватно место у пантеону теоријских расправа о миграцијама и људској мобилности. Разлог због ког је терминологија „окружења” и уопште, веза између еколошких покретача и миграција била унеколико периферна унутар теоријског корпуса, према Пигеу (Piguet, 2013), највише има везе са збиља контроверзним наслеђем антропогеографије с конца 19. века. Великим делом, подсећа он, окружење као експанаторни фактор је током 20. века губило снагу у теоријама миграција услед превлађујуће усмерености на механику покрета која се дала објаснити понајвише економским диспаритетима и мотивима какви су рецимо, привлачност одређених имиграционих подручја.

Такође, опште тенденције друштвених наука да се одвоје од „природних” чинилаца и енергично одбацивање монока-

узалних објашњења где је географски детерминизам на одређени начин легитимисао „природну” хијерархију развоја и отуда служио као подршка расизму и колонијализму, дакако су одредиле овакав правац теоријских трансформација (*ibid.*). Антиципирана хуманитарна криза је, подсећа овај швајцарски географ, изнова отворила ово деликатно подручје истраживања крајем 20. века. Посебно је нова терминологија, храњена климатолошком прогностиком, на доста алармантан начин наметнула фигуру „климатских избеглица” – као новонастајуће категорије мобилности потакнуте превасходно уништењем окружења. Грубо говорећи, овакав аргумент поставио је скелет уопштено названог *максималистичкој* приступа, чија је појава током 1980-их година али и континуирана популарност, постала основ бројних спорова и контроверзи.

Испрва, синтагма „климатске избеглице” се као хипотетичка категорија јавља у извештају Програма Уједињених нација за окружење (*United Nations Environment Program*) из 1985. године, када је у grubим оквирима указано на нову форму мобилности проузроковану „поремећајима околине”, односно, било каквим променама у екосистему, које даље *сиречавају задовољење основних људских потреба* (El-Hinnawi, 1985). У годинама потом, уследио је и талас прогноза које су на лично алармантан начин пружале квантитативне обресе могућих расељавања. По обиму, ове бројке су се драстично разликовале, те су и прелиминарни налази говорили о више од 20 милиона расељених услед климатских катастрофа на концу 20. века. Према проценама које је Мејерс најжустрије износио на основама посве grubих глобалних прогноза популационог раста, ограничења ресурса и потенцијалних климатских ризика у одређеним подручјима, до 2050. године број „климатских избеглица” могао би достићи и 200 милиона (Myers, 1993).

У методолошком смислу, ова хипотетичка категорија је властито упориште махом добијала кроз грубе климатолошке налазе и идентификацију тзв. *жаришта* (*hotspots*) и претпоставку

о могућим акутним хуманитарним кризама услед смањивања обима пољопривредне производње, крчења шума, недостатка пијаће воде, суша и екстремних климатских догађаја, односно, нечега што је Вестинг (Westing, 1992) назвао „носћим капацитетима” окружења. Бивајући преобучена у рухо грубе механичке силе – која, премда делом модификована антропогеним утицајима, околина је унутар овог максималистичког аргумента постајала основни покретач мобилности: претежно присилне, са капиталним друштвеним, политичким и економским импликацијама.

Линеаран и ригидан, максималистички аргумент је постао дакако популаран као инстант модел у објашњењу климатских миграција. Садржински, максималистичка аргументација ипак није пренебрегавала сложеност односа људи и окружења. Наиме, комплексне перформансе окружења, неопходне за „задовољење потреба”, чији би прекид, урушавање или слом резултовао расељавањем, стоје у тесној спрези са демографским растом. На пример, Мејерс у доцнијим радовима (Myers, 1997) исказује позорност спрам монокаузалне логике, наводећи да еколошки чиниоци могу поспешити и другачије сценарије од оних стриктно везаних за напуштање „жаришта”. Утолико, постојећи притисци на животну средину могу довести до знатно трајнијих процеса какви су осиромашење, а потом поспешити и етничке или друге сукобе услед оскудице ресурса, исходећи „у виду аберације нормалног поретка ствари – иако је реч о спољашњој манифестацији продубљене депривације и очаја” (Myers, 2001: 611). Уз то, донекле присилно расељавање доводи до деградације околине другде, услед притиска на ресурсе у емиграционим подручјима, као и нестабилности легалног статуса „климатских избеглица” (више о томе даље) који утолико остају у перманентно неизвесном положају и често далеко изван жељених одредишта. Но, без обзира на ово „релаксирање” детерминизма и неспорно хуманитарни импулс, максималистичка аргументација је умногоме нагињала

ка неомалтузијанским претпоставкама о популационом притиску, оскудици ресурса и деградацији околине.

Наиме, претпоставка о могућно „критичним” региони-ма планете је кооптирала индикације бројних демографских „притисака” на окружење – понајпре, наводну пренасељеност, али и доста рискантну тврдњу о рецимо, „прекомерној” експлоатацији земљишта и различитим видовима исцрпљивања околине. Изузетно видљива тенденција у овим монокаузалним моделима отуда почива на распознавању тзв. *жаришта* за које иначе постоје мрачне климатске прогнозе и отуда захтевају посебну позорност и благовремену реакцију међународних институција како би се миграције потекле на овим основама ваљаније артикулисале (видети El-Hinnawi, 1985; Jackobson, 1988; Myers, 1993).

Када се са овако фрагилним еколошким околности-ма какве се проналазе у острвским државама и приобалним подручјима, регионима са великим хидрометеоролошким варијацијама, али и сеизмичким нестабилностима, укрсте популациона „пренатегнутост” и „претерана” експлоатација, миграције постају неизбежне. Нека од раних истраживања су дакако црпела ову формулу. Упркос доста јасним критикама упућеним услед недостатка институционалне подршке у овим „жариштима”, постоји чврст став о рапидном смањивању ресурса услед пренасељености који здружено постају основни покретач миграција (уп. Otunnu, 1992; Lassailly-Jacob & Zmolek, 1992; Westing, 1994). Опаска Ислама поводом еколошких катастрофа у Бангладешу јесте добра илустрација ове позиције: како наводи, иако „апологетама” сама фрагилност окружења служи као оправдање за „неопростиво сиромаштво и депривацију маса”, тачно је да су „скоро све економске активности у таквим екосистемима истинско коцкање са природом” (Islam, 1992: 5).

Популарност формуле *деवासџација окружења + ѿоулуацио-ни ѿриџисак = ѿаласи климаџских избеџица* временом није

ишчезла. Напротив, мноштво извештаја међународних организација напросто почива на овој замисли где се услед колапса виталних инфраструктура, које су дакако честе на тзв. глобалном југу, отвара каскада хуманитарних изазова (нпр. Barnett & Webber, 2010). Али, овакав поједностављени модел јесте уједно извор континуиране конфузије. Она је, како ћемо ускоро видети, видљива кроз нејасноће које искрсавају са готово *sui generis* категоријом климатских „избеглица” и ништа мање, претерано алармантни моменат. Релативно скоре дискусије унутар поља геополитике и међународних односа стога на доста ортодоксан начин изводе бројне безбедносне ризике из просте девастације околине, растуће оскудице ресурса и енергетских криза (нпр. Reuveny, 2007; Smith, 2011; Schmidt et al., 2021; за критички приказ, видети: Dalby, 2015;). Теза о тзв. ерозивној суверености (Femia & Werrell, 2016) је ваљан приказ овог потенцијално „импловивног” карактера климатских промена. Према тој тези, изложеност бројним еколошким ризицима – а пре свих, слабости да се обезбеде елементарна средства за живот, у многим подручјима света представљају темељну претњу која најпре изазива кризу легитимности државе, а потом ствара и плимину миграција. То посве фатално мишљење рецимо Жемен (Gemmenе, 2015) сажето исказује, упућујући да, пошто је катастрофа у многим од ових жаришта напросто „неизбежна”, једино могуће решење јесте направити довољно савитљиве политичке алатке, не би ли се таласи избеглица успешно „усисали”.

Између рањивости и прилагођавања: апорије минимализма

На проблематичност оваквог монокаузалног закључивања, али још више, двосмислених неомалтузијанских поставки према којим фаталне климатске услове додатно погоршава наводно „неадекватно” руковање околином, указивано је још

од средине 1990-их година. У врло упутном прегледу дебата потакнутих неомалтузијанским објашњењима, Морисеј (Morrissey, 2012) превасходно указује на изузетно слабашну методологију, ослоњену на пуку аналогију између раста становништва и урушавања виталности окружења, чији исход постаје хитна евакуација.

Можда најуверљивије контрааргументе износи британски географ Ричард Блек (Black, 2001). Основни проблем са оваквом апокалиптичном визијом, чији главни исход постаје слика о избеглицама које угрожавају безбедност, јесте олако повучена корелација између климатских промена и масовних таласа избеглица и то на основу доста уопштених глобалних прогноза. Блек најпре проналази да је појам избеглица неадекватан за опис различитих реакција на климатске промене. Још истанчанији је напад на неке од кључних тачака максималистичког програма. Најпре, често истицана теза о десертификацији или подизању нивоа мора као основним покретачима миграција, према Блеку, нема довољно упоришта у емпирији, пошто се одговори у „жариштима” често *адаптивно* одмотавају и ослањају на различите видове институционалне подршке (упор. Black & Sessay, 1998), не чинећи расељавање нужним. Слично, адаптивност на климатске промене се збива како у развоју специфичног номадизма, тако и периодичне обнове вегетативног покривача након цикличних суша, о чему врло јасно сведочи пример сточара из Сахела на ободу Сахаре. Коначно, линеарно схватање климатских миграција, закључује Блек, изузима глобалне диспаритете као основне генераторе рањивости на еколошке ризике (Black, 2001).

На таласу критика максималистичког схватања, с почетка 21. века моделовање климатских миграција је усмерено ка доста шароликом и засигурно некохерентном минималистичком програму. Као контратежа катастрофичним сликама, минималистичко схватање се у општим цртама развија кроз истицање сложене комбинаторике унутар које веза између еколошке

деградације и расељавања нема ни детерминистички, ни линеарни карактер (видети Lonergan, 1998). Речима Кастелса (Castels, 2002: 5), еколошки покретачи су тек једна од компоненти „сложених образаца вишеструке узрочности” унутар којих постоји динамичко садејство са оним социјалним, економским и политичким. Са оваквим онтолошким полазиштем, где различити социјални аспекти пре него груба сила природе добијају примат, минималистичко одређење одводи и ка, рекло би се, сасвим оправданој резервисаности у погледу концепта „климатских избеглица” који је тесно интегрисан са максимализмом (*ibid.*; Bettini, 2017a; 2017b; Morrissey, 2012).

Једна од основних невоља које минималистички аутори уочавају јесте управо та да потоња категорија подразумева принудно расељавање, слично оном услед оружаних сукоба или, на пример, политичких азиланата. Дрејпер (Draper, 2022) примећује да овакве поставке праве огромну забуну приликом легалног и хуманитарног третмана људи расељених услед климатских промена. Привидно хуманитарна, ова категорија препознаје само безличну силу климе, али изузима питање одговорности за климатске промене, мисли овај аутор. Још више, са категоријом „климатских избеглица”, губи се и аналитичка ригорозност, с обзиром да се не препознају различити видови миграција који су тек делом условљени климатским променама, као што се губи и суптилност у разликовању различитих степена угрожености, затим бројних видова адаптивних стратегија, али и различита трајања еколошке деградације (Bates, 2002; Gill, 2010). Минималистички настројени аутори стога, осим овог одбацивања категорије избеглица и прихватања концепта климатских миграната, усвајају и методолошки нешто савитљивији приступ.⁶⁹ Наместо грубог детерминизма,

---

69 Мада се унутар ових дискусија јавља доста шаролика терминологија, како се многи од кључних појмова наизменично користе – попут околишних миграната (*environmental migrant*) или околишних избеглица (*environmental refugee*), битна новина унета са минималистичким приступом, као и са теоријом мобилности,

у први план избија интеракција биофизичких услова са особеним структурним околностима попут доступности средстава за живот, као и рашчлањивање равни индивидуалних стратегија прилагођавања.

Минимализам у општим цртама почива на смештању климатских миграција у континуум *рањивости* и *јрилатођавања*. Иако се рањивост доста неодређено употребљава, отуда губећи аналитичку оштрину, она захвата скуп различитих елемената чије садејство осликава подложност различитим видовима хазарда и мањак капацитета да се ови умање или предупреде. Делом, рањивост је хомологна теоријским указивањима на ограничења мобилности (нпр. Massey et al., 1993) и посебно се наслања на опис макроструктурних околности попут регионалних диспаритета у расподели економских ресурса, сиромаштва и прекарности, које нарочито подстичу мобилност онда када се укрсте унутар еколошки фрагилних подручја. У том погледу, бројне студије случајева почивају на упоредном приказу ситуационих структурних околности, где рањивост карактеристична за одређена еколошка подручја – посебно тзв. глобални југ и различите зоне Азије и Африке, појачава ризике и притиске (уп. Julca & Paddison, 2009; Marchiori & Schumacher, 2011; Piguet & Laczko, 2014; Warner et al., 2009).

Али, комбиновани ефекти структурних диспаритета, међу које потпадају често слабаши економске перспективе, мањак инфраструктурне и институционалне подршке (Connel & Lutkehaus, 2017), уз ограничења која се јављају на плану домаћинства и појединаца попут рода, расе, класе и етничитета

јесте усвајање категорије климатских миграната (*climate migrant*) пре него ригидне категорије климатских избеглица (*climate refugee*) која имплицира присилно расељавање. Појам климатских избеглица се најпре показао као изузетно непогодан за утврђивање легалног статуса расељених (видети Bates, 2002; Draper, 2022; Gill, 2010). Исто тако, појам климатских избеглица, који се ћутке провлачи кроз категорије које међународне организације навелико прихватају, показао се према неким проблематичним услед доста етноцентричног карактера (видети Baldwin, 2012; 2016).

(Morrissey, 2014), не попримају нужно облик стабилних сценарија мобилности. Форме системске сензитивности и различити регионални степени рањивости заправо стварају крајње хетерогене исходе услед дивергентних *сцџрашџеија ѓрилаиођавања*. Управо потоња тачка отвара каскаду проблема садржаних унутар минималистичког схватања.

Теза о *миџрацијама као ѓрилаиођавању* на погоршање климатских услова и пратеће социјалне и економске околности, на први поглед, сасвим је разуман одговор на неомалтузијански ћорсокак у ком природне силе неумољиво одређују токове мобилности. У методолошком смислу пак, моменат прилагођавања намеће бројне изазове. Несумњиво је да теза о адаптивности оваплоћује шира теоријска настојања да се равн структурних ограничења посматра напореда са мрежама, културним аспектима и праксама актера, као кључним каналима и носиоцима мобилности (Bakewell, 2010; King & Skeldon, 2010; King, 2012; Skeldon, 2012).

Међутим, миграторни одговор у смислу „комбинације могућности” (видети McLeman & Hunter, 2010; Warner & Afifi, 2014), у многоме остаје спекулативан и поткрепљен крајње таутолошким ставом где „околности могу бити уједно адаптивне и реактивне” (Black et al., 2011: 435). Јасније аналитичко профилисање кључних покретача, међу којима је и одговор на краткотрајне или дугорочне ефекте еколошке деградације, остаје магловит. Свакако, иако циљ овде јесте „разумевање пре него давање пре-нагљених предвиђања” (Jakobait & Methmann, 2012: 307), стандардна решења која Џејкобејт и Метман пописују – а то су фокусирање на тзв. генеративне механизме пре него на „друштвене законитости”, развој дубинских студија случајева, упоређивање сличних случајева или развој теорија концентрисаних на контекст, говоре тек о могућим „стиловима” прилагођавања, али не и условима који *минимално* подстичу миграције.

Једна од предлаганих стратегија јесте и приклањање крајње флексибилном решењу где је мобилност одређена непо-

средним практичним одлукама у односу на степен деградације и потенцијалне ресурсе који се могу активирати. Бардсли и Хјуго (Bardsley & Hugo, 2010) тако акцентују потпоре попут мигрантских мрежа и контекстуалну сложеност под коју потпадају не само покретачи какви су еколошка деградација и социоекономски услови, него и удаљеност емиграционе дестинације, време останка, етницитет, род и, поврх свега, видови подршке, попут дознака и сл.

Такви *in situ* видови адаптације – иначе добро истражени у случајевима испомоћи приликом погоршавања околинских услова (упор. Warner, 2009) или климатских катастрофа у неформалним урбаним насељима (уп. Carrero et al., 2019), у тесној су вези са нечиме што ови аутори називају *фрајовима резилијентности*. Адаптибилност отуда прати стохастички и нелинеарни карактер узрочности, те и шароликост одговора зависи од тога да ли је реч о изненадним догађајима или спорој околинској девастацији, које по себи постају прагови за адаптацију, било у виду присилног или својевољног расељавања. Како истичу, „у овом случају, праг нелинеарних миграција би се уопштено могао дефинисати као тачка на којој су утицаји климатских промена толико озбиљни или чести да је отпорност социо-еколошких система прекршена, или да постојеће опције прилагођавања на лицу места или не успевају или се доживљавају као неадекватне, тако да људи користе миграцију као опцију прилагођавања, али на начин који ће суштински променити облик миграције” (Bardsley & Hugo, 2010: 243).

Било да се миграције схвате у смислу адаптације или реакције, наличје овог односа структура и актера постаје одређивање присилних и вољних миграција. Иако је потоња бинарна опозиција доста критикована (уп. King & Lull, 2016), у овом случају чак и теоријски избор између идентификовања структурних облика присиле и притисака спрема релативно конгруентних одлука које се базирају на мобилизацији ресурса и мрежа, подсећа Бејтсова (Bates, 2002), носи темељне

импликације приликом стицања одвећ проблематичног статуса „климатске избеглице”. Ни онда када се климатске миграције сагледавају у смислу мотива или подстицаја за останак у подручјима погођеним еколошком девастацијом, пре него исхода, ова перманентна теоријска апорија између структуре и актера не изостаје.

На основу истраживања из руралних предела Перуа, Адамс (Adams, 2016) уочава да проста механика економске оптимизације испушта из вида снажну бихејвиоралну подлогу, не успевајући притом да објасни аномалије попут масовног останка у подручјима где околинска девастација узима маха. Упркос томе што управо долину реке Римак на западу Перуа одликује сезонска варијабилност која производи екстремне температуре и суше, али и прекомерне падавине, што уопште погоршава услове за пољопривредну производњу, расељавање ипак није нужан исход овако непогодних и променљивих климатских услова. Адамс проналази да бихејвиорални аспекти умногоме посредују у одлуци о останку, док овако селективној мобилности посебно доприносе различити значењски аспекти, попут везаности за место.

Но, највећа невоља са минималистичким акцентовањем прилагођавања почива на призивању *лојике оптимизације*. У скоро објављеном чланку, де Хас (de Haas, 2021) уочава да мноштво теорија миграција, упркос таласу критика упућених чувеном *push-pull* моделу, и даље стоји у сенци овог приступа и слици мигранта који се смешта у подручја са мањом рањивошћу. У најригиднијим формулама реч је о чисто калкулативном приступу и *уметњању неолибералне рационалности* као основе адаптације на климатске промене. Бетини стога критички упозорава да „ако погледамо субјективности предвиђене идејом миграција као адаптације, сусрећемо се са неолибералном фантазијом послушног мигранта од кога се, да би преживео, очекује да мобилизује властити хумани капитал, прати сигнале тржишта рада и утолико буде награђен могућ-

ношћу да самофинансира адаптацију свог домаћинства или заједнице кроз дознаке, продајући свој рад” (Bettini, 2017a: 89).

Чак и када покретачи мобилности нису преобучени у одору неокласичног економицизма, као што је то случај са функционалистичким приступима, дугорочна оскудица ресурса и прорачун трошкова премештања такође генеришу облике адаптивних стратегија. Рецимо, сумирајући налазе истраживања из Непала, Меси и др. (Massey et al., 2010) оспоравају онтолошки приоритет индивидуалне адаптације. Али, стављањем акцента на структурне предикторе везане за непосредну еколошку и економску деградацију, попут опадања продуктивности, смањивања обрадивих површина и доступности огрева, миграције напосто постају облик *ad hoc* прилагођавања. Парадоксалним се стога чини што „климатске избеглице” али и климатски мигранти, уједно бивају и жртве и агенси, закључује Морисеј (Morrissey, 2012)

Пиге (Piguet, 2010) зато као основну мањкавост ових минималистичких приступа види рутинско свођење различитих сценарија еколошког уништавања на опис резилијентности и адаптације, који се потом „углављују” у постојеће економске моделе с надом да ће се уочити некакви предвидиви исходи. Чак и када се упосле нешто финији методолошки поступци, посебно с циљем аналитичког изоловања специфичних околних утицаја, јављају се проблеми друге врсте.

Тако, рецимо, еколошко закључивање на основама карактеристика подручја говори само о просторним агрегатима, односно, грубим индикаторима околине и не пружа јаснију аналитичку спону са потенцијалним исходима попут расеђавања. Приликом примене анкетних истраживања, где кључну тачку чине индивидуални случајеви и одлуке донете на нивоу домаћинства, изостају подаци о аспектима околине. Нешто више обећавају анализе временских серија (*time-series analysis*), вишестепена анализа (*multilevel analysis*) и моделовање засновано на агенсима (*agent-based modeling*).

Док са једне стране ове технике напоре до пружају увиде о климатским условима и видовима адаптације, први опет мања у детаљнијим подацима о миграцијама, други почива на ригидној дефиницији просторних нивоа, а трећи се окреће ка бихејвиоралним аспектима одлука које праве агрегатне исходе. Коначно, иако етнографија може давати богате увиде у облике перцепције околинских промена, постоји мањак квантитативних показатеља промена у окружењу.

Но, проблем који Пиге овде види је далеко шири од питања методолошке „калибрације”. Он, наиме, примећује да „миграције индуковане климатским променама не могу бити моделоване на начин „хардверског моделовања” како се то чини са самом климом, као што ни идеја производње квантитативних предикција миграција, разврстаних према вероватноћи јављања, није ништа више од сна” (*ibid*: 517). Премда проста логичка прогресија, као основна одлика максималистичког приступа свакако губи на потентности, доста испразним се чини тврдити да случајеве климатске мобилности одликује велика сложеност, што минималистички настројени аутори често понављају. Постоји, међутим, још један вид проблема са минимализмом.

Како Мен и Вејнрајт истанчано увиђају, умножавање аналитичких недоумица које прате обликовање климатске мобилности дубоко рефлектују и нимало неутралне мотиве који прате научне конструкције. Ова двојица британских политиколога указују да се климатске миграције исувише често конципирају тако да бивају сагледаване као политички и економски „проблем”, те их и свеприсутни мотив адаптације задржава у уским оквирима контроле и администрирања. „Упркос импресивној количини литературе која повлачи корелације између дискретних ефеката климатских промена (као што је више или мање падавина) и друштвених сукоба (више или мање борби), друштвени научници су далеко од успостављања 'истине' за било који од ових простих каузалних модела.

Свакако, ови модели не могу представити уопштавање емпиријских случајева који би произвели смислене тврдње о целој планети. Напросто, постоји превише аналитичких проблема. Штавише, многа од такозваних решења за промене које ови модели предвиђају (другим речима, адаптације), по себи су изрази 'проблема' који се могу јују" (Mann & Wainwright, 2018: 126, курзив додат).

Иза климатских миграција: мозаик мобилности

Контроверзе које прате климатске миграције у скорије време добијају нарочито провокативну кулминацију унутар ширих расправа о мобилности. По много чему софистициран, приступ мобилности нуди неколико значајних алатки за концептуализацију односа климатских промена и миграција. Са недетерминистичком курсом, теорија мобилности се унеколико наставља на минималистичко оспоравање линеарних модела (Voas et al., 2019), што је, како ћемо ускоро видети, од посебне важности за дотицање питања климатске правде, односно, разазнавање одговорности за ефекте антропогених утицаја на планету. Новина пак, јесте у томе што се теза о прилагођавању капитално преиспитује.

Улогу у конфигурисању покрета свакако одиграва „капитал покретљивости” (*mobility capital*), односно, различити институционални аранжмани, инфраструктуре и мреже доступне нарочито када се брзи одговор на климатску деградацију јавља као нужан (видети Cook & Butz, 2015; Ingam et al., 2018). Но, уверење да се миграције услед климатских промена одвијају као индивидуална оптимизација је пак, изузетно упитно. Бетини уверљиво указује да везу климе и миграција није могуће свести на чисто емпиријска питања и методолошке одабире инструмената, мерења и разврставања „чинилаца”.

Упркос дирљивим наративима који су пажњу скренули на људску патњу, рањивост, али и умешност одговора, скривених иза категорија попут „климатских избеглица”, преко рањивости и адаптације, крију се фундаментално идеолошке и етноцентричне перспективе (Bettini, 2019). Мада ни у једном моменту не поричу понекад изузетно присиљан карактер климатских промена (уп. Baldwin & Bettini, 2017), теоретичари мобилности утолико настоје да критички размотре ове иначе здраворазумски прихваћене категорије које *mainstream* теорије миграције стављају у оквире „развоја” и индивидуалних избора. У очито постколонијалном духу, теорија мобилности фокус премешта на политичку епистемологију и архитектуру категорија примењених на опис климатских миграција, сагледавајући их као одраз геополитичке динамике и неолибералне рационалности.

Извор многих од недаћа са два уобичајена вида конципирања климатских миграција јесте у томе што остају у чисто футуролошком облику. Хипотетичка категорија „климатских избеглица” тако претежно упућује на потенцијално застрашујућу будућност са поплавом расељених (упор. Baldwin, Methmann & Rothe, 2014; Baldwin, 2016), иако су по среди тек грубе процене и предиктивни модели климатологије чији исходи не морају бити ни довољан ни нужан услов мобилности. Болдвин у том погледу ваљано истиче да је неутажива потреба за квантификацијом – која се упорно расађује по извештајима међународних организација, уједно изнедрила и двосмислену фигуру „климатске избеглице” као лиминалне персоне заглављене између очите виктимизације и могуће опасности коју може нанети у емиграционим подручјима. Како истиче, „док су умногоме проблематична, квантитативна предвиђања ове врсте ипак остају интегрални део оквира у којима је од средине 1990-их година настајала фигура мигранта климатских промена. Заправо, једна од најупадљивијих одлика дискурса о климатским променама и миграцијама јесте да је писан готово

искључиво у будућем времену. Такав дискурс именује проблем који се *може* десити уколико климатске промене добију места у садашњости онако како климатска наука предвиђа” (Baldwin, 2012: 628, курзив у оригиналу).

Став о потенцијалној монструозности „климатских избеглица” као претњи по друштвене, политичке, економске и културне фундаменте Запада свакако је временом ублажен. Али, теоретичари мобилности примећују да изразито популарна теза о минимализацији рањивости на климатске промене у виду стратегије прилагођавања, сада на далеко суптилнији начин нормативно обликује мобилност у виду погодне, па и пожељне циркулације.

Пишући из фукоовске призме биополитике, Бетини примећује да прилагођавање као фокална тачка минималистичког програма, прилази исувише близу чистој технологији управљања. Иако ослобођен од безбедносних питања, минимализам настоји да климатске мигранте *економски еманципиује*, претварајући раније претпостављено присилно расељавање у сурову селекцију у којој успевају само они најпредузимљивији. Курс који је преузет након дебате између максималиста и минималиста за Бетинија отуда не исходи као ослобађање од фатализма са климатским мигрантима као „страшилима”, него као симптом дубоке *неолиберализације*, преобучене у рухо демократично распоређених шанси. „Регистар у настајању, са својом мантром о миграцији као адаптацији и тријади људска безбедност–прилагођавање–отпорност, настоји да створи „добру циркулацију”. На видику је слика (фантазија) климатских миграната, послушних самопредузетника, прилагођених и отпорних како на неповољне климе тако и на неолибералне односе”, истиче аутор (Bettini, 2014: 191). Различити извештаји које анализира (нпр. Светске банке или ИОМ), суштински оваплоћују овај груби економицизам. Иако на први поглед миграције декларативно обављају функцију побољшавања животних услова, посебно за сиромашне суочене с критичном

неизвесношћу услед климатских хазарда, адаптивност кроз доста чудноват ентузијазам подршке онима у „невољи”, изнуђује ништа мање присилно преобраћање у актере погодне за глобално тржиште рада. Још је значајније то да је по среди прихватање децентрализованог механизма менаџмента ризика (*ibid*; Bettini, 2017a; Clark & Bettini, 2017), у коме је опстанак загарантован само најспособнијима. Другде, Бетини подсећа:

„Идеја о миграцијама као прилагођавању повлачи за собом жестоку селекцију: но, шта се дешава са онима који нису у стању да се суоче са изазовом и постану резилентни? Док дискурс обећава борбу против рањивости, ризикује да иза себе остави рањиве који најчешће нису у позицији да мобилишу потребан људски капитал да уђу у врлинске токове миграција квалификоване радне снаге. Као и сваки биополитички дискурс, идеја „миграције као адаптације” имплицира тријажу од прикладних од неподобних, од развијених до 'неразвијених' итд., не устежући се од употребе присиле” (Bettini, 2017b: 36).

Деколонијални импулс који стоји иза овакве критике ништа мање захвата и патернализам, дубоко усађен у концепцију рањивости – посебно када се статус „жртве” дијагностички и превентивно угурава као компонента развоја. Док се сама концепција развоја сусреће са озбиљним преиспитивањем као платформа која је суштински „лансирала” гигантске емисије CO₂ услед пораста производње и конзумеристичких навика (нпр. Asher & Wainwright, 2018), са доиста простодушним моделом развоја где се свет „у заостатку” види као резервоар мобилности, поново се установљује циркуларна економија сходно мантри која поделу рада и расподелу социо-економских добити сматра неупитном (Bettini & Gioli, 2015).

Иза фамозне дистинкције између „глобалног севера” и „глобалног југа” крије се утолико дубоко колонијална пројекција инфилтрирана кроз епистемолошке категорије које на

бинаран начин и уз помоћ различитих мерила, инструмената и индикатора, упорно настављају да умножавају *иерсијективне инфериорносџи* кроз подручја над којима је непрестано нужно вршити надзор и управити их ка „развоју” (уп. Robinson, 2006).

Анализирајући кампање поводом климатских промена у Великој Британији, Манцо (Manzo, 2009) уочава како ове конотације рањивости, приписане „неразвијеном” глобалном југу семиотички повлаче визију „опасних светова”, али напоредо потврђују и супериорност, глатко провучену кроз наводну солидарност и ургенцију „испомоћи”. Синергија миграција и развоја у том погледу оваплоћује како категоријалну градацију, тако и суштинско потцењивање „испоручено” економским мерилима, пошто се мобилност конфигурише делом као вид умешности прилагођавања економским начелима, делом као вид пасивне виктимизације.

Ефекти оваквих категорија као што је развој, а посебно нормативизација одређених социо-еколошких стандарда, задржавају везу између климатских промена и мобилности на пукој динамици преживљавања. Сун-Хи Парк и Нагиб Пеллоу (Sun-Hee Park & Naguib Pellow, 2019) с правом скрећу пажњу на то да климатске промене индукују уједно и изузетно *елиџистичке облике мобилносџи*, уперене ка очувању онога што називају „еколошким привилегијама”, налик избегавању подручја са емисијама штетних гасова и различитих других хазарда, који се примарно тичу очувања личног здравља. Умножавање таквих елитистичких енклава у „развијеном” свету директно повлачи изградњу симболичких, дискурзивних и материјалних граница спрам „ризичних” облика циркулације међу којима су препознате како популационо-експлозивне кохорте миграната, тако и различити не-људски непријатељи: вируси, болести, загађење и слично. Стога, „мобилности откривају моћ и не-људске актанте који функционишу тако да наносе и репродукују околишки расизам и неправде рањивим заједницама кроз механизме који симултано, свесно и намерно

чувају здравље и безбедност богатијих, више политички повезаних и обично, бељих заједница” (*ibid*: 396).

Два типична манира патологизације климатске мобилности – као безбедносног ризика по благодети живота у „развијеном” свету, или као оптимизације сходно тржишним императивима, стога се настављају на далеко деликатнији критеријум, који се најчешће прећутно узима као саморазумљив: стандард „погодне” климе. Смит (Smith, 2021) на врло интересантан начин упућује како топљење леда на Арктику у ери климатских промена постаје истински спектакл, пошто осликава темељну аберацију западне концепције „умерених” климатских услова. У духу постколонијалне критике, Смит подсећа да је ова „умерена нормативност”, извучена из научних дискурса, пре свега јасно базирана на дефинисању потенцијално „дегенеративних” процеса у окружењу, као што је у овом случају то топљење леда. Међутим, умерена нормативност директно анимира концепцију „успешне” цивилизације, спрам које номадски живот староседелаца на Арктику – сасвим неутемељено, сагледава *пайолошки*.

Смитове опаске упућују на још један битан моменат. Осим тога што климатске промене умногме осликавају кризу која првенствено захвата урушавање благостања западног света, о чему ћемо ускоро дискутовати, смисао уткан у значења уметнута у ове климатске наративе често изузима саме субјекте климатске мобилности. У линији са овим постколонијалним приступом уопште долази темељно преиспитивање технократске ортодоксије испостављене са климатологијом и оцртавањем мобилности у оквирима механичког низа догађаја (*уи*. Chathurvedi et al., 2010). Дискурзивни успон категорија попут „климатских избеглица” и њихово уоквирење у неизвесној будућности, како нека квалитативна истраживања острвских држава на Пацифику показују (Farbotko, Stratford & Lazrus, 2015; McNamara & Gibson, 2009), не преклапа се са поимањем идентитета међу урођеницима. Наиме, чак и када се говори

о њиховој потенцијалној рањивости, контуре овакве дискурзивне геополитике егзодус чине готово фаталном нужношћу, иако сама схватања староседелаца најчешће показују дубоку повезаност са властитом територијом и окружењем.

Мобилности најростио није анијиод идеалу седентарној животи грађанских националних држава: она повлачи далеко више разуђену матрицу покрета. Нејл (Nail, 2019) има много права када оспорава спектакуларизацију различитих форми покрета присутну у доминантним интерпретацијама „миграционих криза” и тренутних климатских промена. Он подвлачи и да је хумана мобилност суштински перманентна, а не аномалија. Сасвим супротно схватању миграција као премештања људи из места у место – које се између осталог ослања на *ситаиичну* модернистичку концепцију простора и времена – а тиме и окружења, као релативно инертне позадине (*уи. Chandler, 2019; Janković, 2021a*), Нејл подвлачи да су људи *кониинуирано унушар иланешарних мобилности различитих обима и ирајања.*

Из вероватно сличних разлога, Боас и др. (Boas et al., 2019: 902) упозоравају да „појам миграција не успева да захвати разнолике начине на које људи постају или не постају мобилни услед климатских промена.” Ови аутори такође сугеришу да се аналитички фокус свакако мора задржати на удруженом садејству више чинилаца који делују скупа са климатским променама, уместо повлачења грубе узрочности. Они говоре и да се опсесија квантификацијом и предвиђањима мора заменити садржајним увидима о погођеним популацијама – посебно, начинима на који оне схватају мобилност и климатске промене.

Но, можда и најпроницљивија иновација приступу мобилности оличена је у покушају да се на понајпре *ониолошки* (пре него епистемолошки) начин проблематизују бројне друге, *изван-људске мобилности* које стоје у корену климатских промена. Речју, ради се тежњи да се обрасци људске мобилности поставе у *иесно садејство са материјалним ајенсима* кроз које се сама мобилност преноси и конципира. Такође, реч је

о тежњи да се обрасци људске мобилности захвате и као део ширих, динамичких покрета планетарних опсега: атмосфере, водених токова, земљишта, али и различитих енергената и ресурса (Baldwin, Fröhlich & Rothe, 2019).

Антропоцен, планетарне мобилности и *Terra mobilis*

Ехо дебата о антропоцену и ширих разматрања ефеката, обима и порекла климатских промена у посве особеном смислу даје замајац проматрању класичних формата миграција у далеко сложенијим околностима. Овде се „планетарни обрт” у социологији посебно издваја. За ауторе који се могу сврстати у ову школу у настајању (нпр. Clark & Szerszynski, 2021; Clark & Yusoff, 2017; Palsson & Swanson 2016; Szerszynski, 2016, 2018; 2019), основно питање чини како повратити тесну увезаност друштвених процеса са планетарном динамиком и ширим склоповима физике кретања и вертикалних мобилности у различитим стратумима Земље – попут атмосферског омотача, биосфере и водених токова, које уобичајени модели глобализације обично занемарују.

Тумачење мобилности људи, а посебно оне покренуте климатским променама, такође поприма нову димензију. Оно што Кларк и Шершински (Clark & Szerszynski, 2021), називају *Terra mobilis* указује управо на обим екстензија потребних да би мобилност релативно дискретних ентитета какви су људи, добила на форми, али и снази рабљењем енергетике и утврђивањем механике покрета. Оно што „планетарна друштвена мисао” иницира јесте најпре поглед у различите иновације у мобилности, оспољен у стабилизацији материјалних токова: извора хране и енергије, путева, инфраструктура и сл. Истинске револуције у мобилности, појашњавају Кларк и Шершински, не односе се на наводну успешност колектива да пронађу

„погодно” окружење, него у смештању у крхке мреже и токове унутар којих сама материја осцилира између солидности и флуидности.⁷⁰ Слика је заправо, сасвим инверзна у односу на наше уобичајено поимање: седентарност своју стабилност дугује управо иновацијама у мобилности и *динамичкој размени међу сферијумима* Земље, као што је то преношење биомасе попут горива, хране, стоке, па и самих људи, али и геомасе, налик материјалима за градњу. Довољно је само упутити на чињеницу да гигантски део свакодневних мобилности – ма колико оне географски изгледале скучено, зависе од других мобилности – екстракције и транспорта фосилних горива, похрањиваних милионима година.

У историјски особеним околностима антропоцена, пак, закључак да „живахни и понекад трауматични покрети наше врсте преко површине Земље леже на дубљим и пространијим мобилизацијама саме планете” (*ibid.*: 127), поприма нову димензију. Несумњиво је да се оно што се обично узима за резултат климатских промена односи на капиталне прекиде виталних инфраструктура, који по себи изазивају неизвесност. Но, оно што многи теоретичари лоцирају у разливеним, аутогеним, изван-људским процесима овакве мобилне Земље, такође упућује на то да наша скоро свест о климатским променама често изоставља знатно трајније и комплексније трансформације посебно услед статичног погледа на саму планету (видети посебно: Chakrabarty, 2015; 2019; 2021).⁷¹

70 На одређен начин, ово гледиште – као уосталом и добар део планетарне социологије и теорије мобилности, ослања се на доиста пионирско схватање околине антрополога Тима Инголда. У његовој студији *Перцепција окружења – есеји о егзистенцији, ситановању и вештинама* (Ingold, 2000), он се опире уобичајеном тумачењу окружења у виду „спољашњег света”, спрам ког се наводно дискретни, заокружени и индивидуални организми прилагођавају. Сасвим супротно, Инголд истанчано приказује како се динамичко садејство нужно поставља не у виду одвојених биолошких и културних сфера, већ као међузависност.

71 Управо се нарочито интересовање које прати нове приказе Земље као динамичког, али и разливеденог скупа ентитета, пре него каквог „суперорганизма”, односи не само на разазнавање тзв. дубоке историје планете, него и на покушаје да се иначе ригидна разлика између хуманистике и природних наука умањи. Назна-

Недавне дискусије о *солидној флуидности* рецимо, упућују да се расподела на блокове стварности од којих један чине солидне материјалне ствари а други оне флуидне и подложне интерпретацији, показује слабашном да захвати *иpошочну материјалност* – нарочито ону која се услед климатских промена радикално модификује (Simonetti, 2017; Simonetti & Ingold, 2018; видети и: Clark et al. 2021; Clark, 2021). Посебно Симонети и Инголд скрећу пажњу да двосмислен статус, на пример, глечера, формација стена, али и бетона или стакла, нипошто није аномалија. Штавише, „фазне транзиције” карактеришу огроман део материјалности збивајући се у средишту овог континуума као алтернација која нити је ригидна, нити претерано савитљива. „Сва материја је флуидна”, говоре њих двојица (Ingold & Simonetti, 2021: 8), како се „(...) јавља унутар поља сила конституисаних у узајамном дејству пластичности, вискозности и еластичности”.

Истоврсно, широк спектар школа окупљених под тзв. *новим материјализмом* иницира дискусију о бројним интеракцијама не-људских ентитета. Спекулативни реалисти, на пример, указују како гигантске стварности масивно дистри-

---

ке ове нове сензибилности су истакнуте у збиља колосалним пројектима *Гаје* Бруна Латура (Latour, 2017) и *иpанеије* Дипеша Чакрабартија (Chakrabarty, 2021). Оба концепта наине, упућују на геисторијски *longue durée* Земље, односно, на континуитет органских и биотичких процеса који су кроз коеволутивно садејство организама направили тренутно једино могућу платформу за људски живот. Оба концепта такође упућују на мреже ретроакција и размене материјала, информација и електрона међу микроорганизмима, као и коришћењу енергије из нуспроизвода метаболизма, и то не само у смислу, рецимо, „дубоке” историје похрањивања угљеника и фосфора, него и текућих биохемијских процеса. Притом, системска координација или хармонија ових трансакција напосто не постоји; ту специфичне околности антропоцена са гломазном људском потрошњом енергије и материјала и очитом модификацијом окружења чине тек део мозаика: мноштво других биљних и животињских врста такође одређује ове ланце биотичких и абиотичких токова. У том погледу, просторност ових геофизичких спона између организама које Латур назива *кријичном зоном* (вид. посебно: Arenes, Latour & Gaillardet 2018; Latour, 2017, 2020), имплицира да многобројне виталне инфраструктуре – између осталог, неопходне за одржавање људског живота, нису какви „носећи капацитети” уско схваћеног окружења, већ географије растегливог обима.

буираних ентитета и њихове симбиозе – попут глечера или глобалног загревања, попримају понекад несагледив просторни и временски обим, остајући великим делом неприступачни људском искуству (Morton, 2013; 2016; 2018; Harman, 2016; 2018). Многи од ефеката који се приписују климатским променама стога нису уско гледано резултат „притиска” на окружење нити су сводиви на данас популарна указивања на штетне антропогене утицаје, посредством којих малтузијанизам изнова добија на снази.⁷² Мада је неспорно да је, рецимо, топљене глечера изазвано људским акцијама и да последично ствара пораст водостаја који удаљене локалитете може учинити „рањивим” и изазвати егзодус, реч је и о ширим капацитетима и мобилностима не-људских ентитета дугог трајања који често остају изван људског искуства и могућности контроле.

Услед оваквих мобилности у динамичким системима Земље, сам ланац дејствености постаје недокучив: док су климатске промене јасно везане за екстрактивне праксе индустријализованих земаља и конзумеристичке навике које поспешују емисије штетних атмосферских гасова, потенцијална ерупција догађаја који урушавају колико-толико компактне „метаобрасце” мобилности (Clark & Szerszynski, 2021), говоре о процесима над којима је тешко установити контролу и надлежности. Једна од главних импликација с овим антропоценим мобилностима јесте да оне надилазе локалитете у којима настају. „С антропоценом”, примећује дански антрополог Јенсен (Jensen, 2022: 30), „чак и очито локализована околинска уништавања више нису везана за контекст у коме се јављају.”

---

72 Латур луцидно истиче да међу бројним тековинама модерности, новонастала еколошка рефлексивност остаје заробљена у чистој моралној индигнацији поводом тога како се „природом” управља – иако климатске промене заправо рапидно смањују могућност оваквог „диктата”. Категорије „окружења” или „околине” нарочито упадљиво потискују било какву делатну могућност не-људских ентитета и само лоцирање људи унутар шире историје Земље са другим врстама – како у виду геолошке силе која је са технолошким и демографским узлетом довела до рапидне промене биотичке сфере, тако и у неизвесној биохемијској и геофизичкој реакцији саме планете (Latour, 2004; 2017).

Став попут овог, међутим, није истоветан озлоглашеном климатском редукионизму, блиском максималистичком приступу. Кларк и Јусоф (Clark & Yusoff, 2017) доста јасно упућују да овакви неизвесни догађаји, премда делују узнемирујуће, јесу одувек били део капиталних трансформација карактерисаних инхерентним нестабилностима. Још значајнији ефекат ови увиди имају по тематику људске мобилности. Нема сумње да се настањивост планете смањује, услед екстремних временских прилика и несташице виталних инфраструктура; али, ово није нужно ситуација која производи катастрофалне сценарије који се готово стереотипно привезују за „рањива” подручја, него и нешто што уопште мења контуре „развијеног” света. Зачкољица је изгледа у томе што је посматрање мобилности унеколико „одрођено” од саме машинерије планете. У једном тексту Најџел Кларк доста јасно указује на то да су климатске миграције неумољиво изведене из концепције климатске „гостопримљивости” везане за границе и националну државу, пре него за далеко шире планетарне границе које су у дугим временским периодима правиле стабилност (Clark, 2017).⁷³

Просто говорећи, како мноштво не-људских елемената у одређеном смислу мигрира, у еколошкој ери овакви покрети

73 Како ближе наводи, „предлажем да се климатски мигранти могу посматрати као симптоматични за савремену политику не само зато што је њихова провокација нова, већ зато што нас позивају да преиспитамо саму идеју политичког – све до њеног мутног порекла. Идеја о бивању без света и Земље која није мобилна понекада се неумољиво увлачи под кожу. Као окидач за миграције, климу је тешко одвојити од других варијабли (културних, политичких, економских); али, сугерисао сам да сви ови аспекти колективног живота одувек носе траг климатских и еколошких промена, а не само зато што су међуповезани фактори. Опадање, померање, и превртање климе је узнемиравало живот, гурало га и увлачило у њега 'избеглиштва' много пре него што смо постали 'цивилизовани', и заиста много пре што смо 'ми' били људи. Ако је, у добру и у злу, држава машина за производњу странаца, ово је делом зато што је земља машина која у својој властитој чудноватости производи странце. То значи да пред сваким странцем – такође, свима нама – увек постоји траг земље, тј. потпис промене климе, сећање на олује и стазе које су промениле курс” (Clark, 2017: 146).

стварају знатно сложенији мозаик динамичких, испреплетаних мобилности. Оно што је уобичајено уоквирено климатским променама односи се на нове „метаобрасце” мобилности – пре свих оних земаљских, чија је пређашња компактност нарушена, а токови виталних инфраструктура и интеракција са стратумима такође „измештени” из дуготрајних геолошких и биолошких формата. Управо из тих разлога проширивање фокуса на различите видове не-људске мобилности планетарних опсега скреће пажњу на подручје унутар ког уобичајени модели „климатских миграција” уопште не продиру ка „развијеном” свету који се не сучељава само са најавама таласа „климатских избеглица” или миграната, него такође са ургенцијама прилагођавања. Не чуди отуда зашто лавина аутогених планетарних процеса нужним чини изградњу различитих облика *резилјентности* (уп. Wakefield, Grove & Chandler, 2020) – оних, који пристижу као директан одговор на различите видове мобилности, чији облик дакако иде против „седентарне” матрице друштвеног живота и идеала умерене климе. У том погледу, проширени спектар мобилности на чудноват начин отвара доста деликатно питање релације између популационе динамике и планетарних процеса.

Уместо закључка: климатска правда или, како примирити популационе изазове

Иако тема популационих изазова јесте често скрајнута услед засноване забринутости да се малтузијански духови не пробуде, околности антропоцена, осим климатске мобилности, изнова упућују и на класичну тематику динамике становништва. Пређашња епоха холоцена је, пише Дејвид Чендлер (Chandler, 2019), нудила релативно стабилне климатске услове и уједно омогућавала просто решење за изазове какви су популациони притисци или мањак земљишта – расељавање.

Пример колонизације Новог света је овде илустративан. Али, у ери антропоцена овакве опције су сужене. Латур то види као прости мањак територије, односно, екстензивно историјско ширење људи широм планете и интензивне антропогене радње (Latour, 2017). Он такође јасно увиђа да упркос антагонистичким позицијама, одређене политичке платформе – пре свих, неонационалистички покрети ресуверенизације, али ништа мање и они опијени модернизацијским тековинама глобализације попут културних и трговинских размена, попрамају реакционарни облик и одводе ка политичкој парализи (Latour, 2016; 2018; 2020).

Док је ово делом резултанта суочавања са климатским питањима, њихова реакционарност је заправо садржана у окшталости модерне политичке филозофије и готово неупитне позиције која у средиште ставља питања *аутономије* и *слободе*, што и други теоретичари препознају (нпр. Chandler, 2018b; Nelson & Braun, 2017; Povinelli, 2017). Такве платформе су нешто што Чакрабарти крсти као *послератни хуманизам*. Уз неизбежна питања правичности расподеле добара и права, хуманизам попут овог је усмерен ка „обезбеђивању живота сваког човека и осигуравању његовог моралног и економског процвата без обзира на укупну величину људске популације и њених импликација за биосферу” (Chakrabarty, 2021: 149).

Горе разматрана перспектива мобилности умногоме осликава моралну архитектуру послератног хуманизма, смештајући се на антималтузијанско крило и оспоравајући доста популарно уверење о оскудним ресурсима. Афирмативан став према климатској мобилности отуда није зачуђујућ: популациони изазови иницирани климатским променама овде постају подређени императиву реализације климатске правде и отварања „коридора”, иначе закрчених идеолошким, колонијаторским и расистичким препрекама.

Уз став да дубока маргинализација која стоји у самом корену категорије „климатске избеглице” подржава рутин-

ску контролу мобилности приказану током „мигрантских криза” у претходној деценији (видети Ardaç, 2016), подруку иде и уверење да је овде по среди „дубока криза хуманизма”. Болдвин тако говори да је „могућно да овакве категорије откривају више о онима који их користе него о људима које треба да опишу” (Baldwin, 2017: 4). Спречавање мобилности или, феномен *нејомичности* (*immobility*), према овим тумачењима, сведочи о дубокој анксиозности, првенствено развијенијег света, који се из нужности очувања властитог комфора и привилегија радије опредељује за фигуре „опасности” или „рањивости”, задржавајући суштински експлоататорски однос спрам ових подручја (Bettini, 2019). Климатска правда на којој ови теоретичари здушно инсистирају представља позив да се ови канали мобилности „отчепе” и да се посебно инфраструктуре покрета ојачају (Sheller, 2018). На овај генерално анархистични став према коме се овакви видови мобилности морају ослободити ригидног администрирања, надовезује се и мишљење према коме се услед очигледне експлоатације, само расељавање не мора ни доводити у питање (Baldwin & Bettini, 2017).

Но, низ је двосмислености које израћају услед уједно заштитничког и попустљивог става, коме се на другој страни придружује уверење о томе да секвенце популационе динамике покренуте климатским расељавањем исходе у чисто експлоатативној судбини која чека расељене. Из поприлично јасне екомарксистичке перспективе, Нејл (Nail, 2019) сагледава климатске промене као наредну или већ постојећу етапу *ѝримитивне акумулације*. Расељавање услед климе је, мисли овај амерички филозоф, ништа мање насилан акт јер се заснива на формули „ширење кроз протеривање”, како се „рањиви” присвајају под ригидним условима друштвене репродукције Запада.

Мада овде није реч о непосредним покретачима попут ратних сукоба, него о трајним последицама економске ха-

лапљивости чији посредни ефекти јесу климатске промене, расељени услед климе унеколико наликују присилним или невољним мигрантима. Нејл стога види да се „протеривање” одвија у четири етапе. Испрва, мигранти губе право на своју земљу и домове, бивајући територијално протерани. Потом, збива се политичко искључивање, чиме се губе грађанска, партиципативна права, да би непосредно изгубили и правни статус и остали, такорећи, заробљени у правном вакууму. Но, најважнијим се чине економске импликације настале услед губитка средстава за производњу и уопште, средстава за базични опстанак. „Присвајање рањивих и јефтиних мигрантских тела”, како Нејл то схвата, почива на „друштвеној девалоризацији” (*ibid*: 378), али и пролонгираним ефектима *еко-колонијализма*: екстракције, ропства и присвајања земљишта.

Импулс теоретичара мобилности се може читати са доста симпатија, све док се држи постранце натегнутост ових теоријских претпоставки према којима климатска мобилност напореда постаје објекат надзора и генерише резервоар пунокрвног пролетаријата. Основна невоља са оваквим дубоко биополитичким аргументом међутим, јесте у томе што долази на руб завереничког мишљења са претпоставкама о инхерентно жељеној контроли и артикулацији популационе динамике.

Мада се у иницијалном одређењу Мишела Фукоа (Foucault, 2008) биополитика јавља у далеко ширим оквирима од механизма дисциплиновања, она ипак имплицира посебан вид политичке рационалности уперене у широком смислу ка инжењерингу основних карактеристика становништва: здравља, хигијене, очекиваног трајања живота, односа фертилитета и морталитета и сл. Дистинктивност биополитике, пак, почива не само на корпусу знања (попут мерења и индикатора) који се користи у артикулацији биолошких одлика популације као *маса*. Можда и кључни атрибут биополитике јесте тај што се параметри виталности односе понајпре на живот који се искључиво везује за људе. Стога, и морална тежина ових укази-

вања на потенцијалне неправде и манипулацију виталношћу одређених друштвених група, сасвим искључује експлоатацију не-људског света.

Један од најгласнијих критичара оваквог становишта, Дејвид Чендлер (видети Chandler, 2018a; 2018b; 2020), управо указује на ову слепу тачку биополитике. Он, изгледа, има доста права када оспорава овај иначе популаризовани став радикалних политичких теоретичара, који се унеколико преклапа са крајње манипулативним схватањем, али и есенцијализацијом природе. Наиме, покушаји контроле живота поспешени технологијама управљања и епистемичким системима, упозорава он, у ери антропоцена су и те како сужени: пошто изван-људске формације поседују трајност и отуда јесу биоморфна потка самог људског живота, читав наратив о управљању биологијом је доста климав (видети Chakrabarty, 2016; 2019; Janković, 2021b). Појашњење климатске мобилности кроз призму биополитике зато на одиста чудноват начин одржава манир схватања биологије у смислу инертних сила које се, сходно добро утврђеним претпоставкама модерне политичке филозофије, могу ставити под људску контролу. Још већи парадокс јесте тај да биополитичка теза пружа заиста минорне експликативне могућности за схватање деликатности популационе динамике и виталности у светлу посве неизвесног сусрета са не-људским формацијама.

Потоња тема се доиста стидљиво задржава било на ретроспективним увидима о огромном расту становништва и „притиску” на окружење, или на прогностици динамичког односа са црпљењем ресурса. С једне стране, експоненцијални раст људске популације у 20. веку данас делује као саморазумљив исход тзв. *Великој убрзања* након Другог светског рата, када је правац просперитета утрт уз растућу употребу фосилних горива, вештачких ђубрива и пестицида (Crownshaw et al. 2018; Reichel & Perry 2018; Reitz et al. 2021). Но, ако је популациона експлозија унеколико омогућена увећањем материјалног стан-

дарда, односно, захваљујући заиста раскошној експлоатацији биофизичког света, добро знана прогностика о даљем незаустављивом расту глобалне популације на другој страни добија мрачну кулминацију.

Сада обезбеђивање демографског раста искорачује из било каквих историјски познатих модела јер обезбеђивање чак и базичних премиса људског живота, наводи Дајсон (Dyson, 2005), захвата далеко интензивнију употребу енергије и добра – посебно пољопривредних. Оваква динамика која стоји у корену климатских промена и пораста глобалне температуре услед све већих емисија атмосферских гасова, међутим, на доста непријатан начин постаје *par excellence* морална апорија за коју раскошни идеал послератног хуманизма, оваплоћен у обезбеђивању људског живота кроз експлоататорски однос спрам не-људског света, нема адекватно решење. Нарочито, то захвата популациона питања која, према историчару Дипешу Чакрабартију, „постају слон у соби дискусија о климатским променама” (Chakrabarty, 2021: 58), далеко надилазећи карактеристичне одговоре и моралне судове везане за геометрију развоја. Како даље наводи (*ibid.*),

„Становништво јесте комплексно питање и не мора да подиже баук малгузијанства са којим је често било повезивано у прошлости, кроз асоцијацију која чини било какву дискусију немогућом. Не постоји општи ’проблем становништва’. Питање становништва је сложено, јер ни питање ’пренасељености’ такође није једноставно. Могло би се уверљиво тврдити, на пример, да су развијене земље такође ’пренасељене’ ако се једноставно посматрају бројке потрошње, док дивље животиње губе своје станиште због сталног ширења сиромашног становништва које се брзо урбанизује, што је проблем карактеристичан за место попут Индије. Тренутно постојање великог броја људи на планети – иако делом заслуга модерне медицине, јавних

здравствених мера, личне хигијене, искорењивања епидемија, употребе вештачких ђубрива и тако даље – не може бити приписано ни на који начин линеарној логици предаторског и капиталистичког Запада, као што ни деценије популационе експлозије у Кини и Индији нису искључиво везане за то што су следиле необуздани капитализам”.

Ако нешто што Чакрабарти илуструје као *констийиуиивну индиференцију* садржану унутар преовладавајућег модела експанзије и развоја уперених ка одржавању људског живота бива подривена пред притиском климатских промена, облик будућих популационих пројекција представља круцијални изазов. Спекулативност је дакако присутна, али она изгледа, не иде даље од фаворизовања малтузијанских решења.

Но сада, она више нису уперена ка „неразвијеном” свету чију биолошку експлозију треба примирити. У дискусији о будућности *ограсџа (degrowth)* – као модела који треба да се одупре неупитним замислима развоја и благостања, Крауншо и др. (Crownshaw et al., 2018), говоре да је за адекватну „социо-еколошку транзицију” потребно загазити и на нови ступањ демографске транзиције. Конкретно, нови облик демографске транзиције треба управо да смањи „притисак на окружење” који се ствара у „развијеном” свету, где је, између осталог, потребно поспешити мање стопе фертилитета кроз едукацију. Исти императив, додуше кроз призивање доста егзотичних решења, видљив је у антрополошким рефлексима. Вивеирос де Кастро и Дановски тако истичу нарочиту околинску разборитост Америндијанаца Амазоније која могућно може бити узета као екополитички и популациони пример. Одржавање релативно стабилне популације у односу на доступност хране и брига о томе да не дође до популационог „презасићења” за ове ловачко-сакупљачке заједнице је императив. Како Вивеирос де Кастро и Дановски то оцртавају, овде је реч о протомалтузијанској логици: не повећавати бројност популације

значи уједно водити особену околинску политику која мало шта има заједничког са оном која се на Западу опсесивно прихвата – повећати продуктивност и унапредити технологије који би створили услове, па и вишкове, зарад експанзије комфора популације (Viveiros de Castro & Danowski, 2018).

Након „кратког” 20. века – века рапидних иновација које су, омогућавајући експоненцијални раст становништва, одвеле ка до сада историјски незабележеном црпљењу биосфере, овакви неомалтузијански позиви у еколошкој ери нису много зачуђујући. Уосталом, расправама о антропоцену не мањка нимало крајње нормативних позива за успостављање адекватне екополитичке прагматике за сучељавање са климатским променама. Док се ови облици експериментације понајпре тичу изградње различитих видова прилагођавања неизвесним климатским сценаријима (видети Naraway, 2016; Latour, 2017), сам однос популационе динамике и климатских промена упућује на посве особен изазов.

Мозаик антропоцених мобилности наине, показује изузетну сложеност, како надилази питање чисто људских миграција. Напросто, чини се да остваривање климатске правде и одржавање идеала послератног хуманизма не решава ниједну од капиталних дилема антропоцена, посебно не кроз просто премештање становништва. Трансформације које се збивају у планетарним размерама, услед разноликих интензитета и учесталости катастрофа, губитка виталних инфраструктура, као и ефеката глобалног загревања који скупа исходе као последица неравномерног капиталистичког развоја и ширења индустријализације, отварају спектар мобилности са крајње аутогеним својствима, опирајући се било каквом виду администрирања. У том погледу, можда и највише упадљиво питање климатских промена постаје однос популационе динамике са биосфером – у сасвим материјалном смислу и у планетарним оквирима.

Референце:

- Adams, H. (2016) Why populations persist: mobility, place attachment and climate change. *Population and Environment*, 37: 429–448.
- Arango, J. (2000) Explaining migration: a critical view. *International social science journal*, 52 (165): 283–296.
- Aradau, C. (2016) Political grammars of mobility, security and subjectivity. *Mobilities*, 11 (4): 564–574.
- Arènes, A., Latour B., Gaillardet J. (2018) Giving depth to the surface: An exercise in the Gaia-graphy of critical zones. *The Anthropocene Review*. 5(2):120–135.
- Asher, K., Wainwright, J. (2018) After Post-Development: On Capitalism, Difference, and Representation. *Antipode*. 51 (1): 25–44.
- Bakewell, O. (2010) Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory, *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 36 (10): 1689–1708.
- Baldwin. A. (2012) Orientalising environmental citizenship: climate change, migration and the potentiality of race. *Citizenship Studies*. 16 (5–6): 625–640.
- Baldwin, A. (2016) Premediation and white affect: climate change and migration in critical perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 41 (1): 78–90.
- Baldwin, A. (2017) Climate Change, Migration, and the Crisis of Humanism. *WIREs Climate Change*, 8: e460. doi:10.1002/wcc.460.
- Baldwin, A., Methmann, C. & Rothe, D. (2014) Securitizing ‘climate refugees’: the futurology of climate-induced migration. *Critical Studies on Security*, 2 (2): 121–130.
- Baldwin, A. & Bettini, G. (2017) Introduction: Life Adrift. y: Baldwin, A. & Bettini, G. (yp.). *A Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique*. London: Rowman & Littlefield (стр. 1–22).
- Baldwin, A., Fröhlich, C. & Rothe, D. (2019) From climate migration to anthropocene mobilities: shifting the debate?. *Mobilities*. 14 (3): 289–297.
- Bardsley, D. & Hugo, G. (2010) Migration and climate change: examining thresholds of change to guide effective adaptation decision-making. *Popul Environ* (2010) 32: 238–262.

- Barnett, J. & Webber, M. (2010) Accommodating Migration to Promote Adaptation to Climate Change. *World Bank Policy Research Working Paper 5270*.
- Barry, A. & Maslin, M. (2016) The politics of the anthropocene: a dialogue. *Geo: Geography and Environment*. 3 (2): 1–12.
- Bates, D. (2002) Environmental refugees? Classifying human migrations caused by environmental change. *Population and Environment*. 23(5): 465–477.
- Bettini, G. (2017a) Unsettling Futures: Climate Change, Migration and the Obscene Biopolitics of Resilience y: Baldwin, A. & Bettini, G. (yp.). *A Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique*. London: Rowman & Littlefield (str. 79–96).
- Bettini, G. (2017b) Where Next? Climate Change, Migration, and the (Bio)politics of Adaptation. *Global Policy*. 8 (1): 33–39.
- Bettini, G. (2014) Climate migration as an adaption strategy: desecuritizing climate-induced migration or making the unruly governable?, *Critical Studies on Security*. 2 (2): 180–195.
- Bettini, G. (2019) And yet it moves! (Climate) migration as a symptom in the Anthropocene. *Mobilities*. 14(3): 336–350.
- Bettini, G. & Gioli, G. (2015) Waltz with development: insights on the developmentalization of climate-induced migration, *Migration and Development*, DOI:10.1080/21632324.2015.1096143
- Black, R. (2001) *Environmental refugees: myth or reality?* Working Paper no. 34. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees.
- Black, R. & Sessay, M. (1998) Refugees and environmental change in West Africa: the role of institutions. *Journal of International Development*. 10: 699–713.
- Black, R., Kniveton, D. & Schmidt-Verkerk, K. (2011) Migration and climate change: towards an integrated assessment of sensitivity. *Environment and Planning A*. 43: 431–450.
- Blok, A. & Jensen, C. B. (2019) The Anthropocene event in social theory: On ways of problematizing nonhuman materiality differently. *The Sociological Review*. 67(6): 1195–1211.
- Boas, I., Farbotko, C., Adams, H. *et al.* (2019) Climate migration myths. *Nat. Clim. Chang*. 9: 901–903.

- Bould, M. (2021) *The Anthropocene Unconscious. Climate Catastrophe Culture*. London: Verso.
- Büscher, M., Sheller, M. & Tyfield, D. (2016) Mobility intersections: social research, social futures, *Mobilities*. 11(4): 485–497.
- Carrero, R., Acuto, M., Tzachor, A., Subedi, N., Campbell, B. & To LS. (2019) Tacit networks, crucial care: Informal networks and disaster response in Nepal's 2015 Gorkha earthquake. *Urban Studies*. 56 (3): 561–577.
- Castles, S. (2002) *Environmental change and forced migration: making sense of the debate*. New Issues in Refugee Research, Working Paper no. 70. Oxford: Refugee Studies Centre, University of Oxford.
- Chandler, D. (2018). *Ontopolitics in the Anthropocene. An Introduction to Mapping, Sensing and Hacking*. London: Routledge.
- Chandler, D. (2019) Forum 2: the migrant climate: resilience, adaptation and the ontopolitics of mobility in the Anthropocene, *Mobilities*. 14 (3): 381–387.
- Chakrabarty, D. (2015) The Human Condition in the Anthropocene. *The Tanner Lectures in Human Values*, delivered at Yale University, February 18–19, 2015: 139–188.
- Chakrabarty, D. (2016) Humanities in the Anthropocene: The Crisis of an Enduring Kantian Fable. *New Literary History*. 47 (2–3): 377–397.
- Chakrabarty, D. (2019) The Planet: An Emergent Humanist Category. *Critical Inquiry*. 46:1–31.
- Chakrabarty, D. (2021) *The Climate of History in a Planetary Age*. Chicago: Chicago University Press.
- Charbonnier, P., Salmon, G., & Skafish, P. (2016) Introduction, y: P. Charbonnier, G. Salmon, P. Skafish (yp.). *Comparative Metaphysics. Ontology After Anthropology*. London and New York: Rowman & Littlefield International.
- Chaturvedi, S. & Doyle, T. (2010). Geopolitics of fear and the emergence of 'climate refugees': imaginative geographies of climate change and displacements in Bangladesh, *Journal of the Indian Ocean Region*. 6 (2), 206–222.
- Clark, N. (2017) Strangers on a Strange Planet: On Hospitality and Holocene Climate Change. y: Baldwin, A. & Bettini, G. (yp.). *A Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique*. London: Rowman & Littlefield. (cрт. 131–150).

- Clark, N. (2021) Planetary Cities: Fluid Rock Foundations of Civilisation. *Theory, Culture & Society*. 39 (2): 1–20.
- Clark N. & Bettini G. (2017) ‘Floods’ of migrants, flows of care: Between climate displacement and global care chains. *The Sociological Review*. 65 (2_suppl): 36–54.
- Clark, N. & Szerszynski, B. (2021) *Planetary Social Thought: The Anthropocene Challenge to the Social Sciences*. Cambridge: Polity Press.
- Clark N. & Yusoff K. (2017). Geosocial Formations and the Anthropocene. *Theory, Culture & Society*. 34 (2–3):3–23.
- Clement, V., Rigaud, K. K., de Sherbinin, A., Jones, B., Adamo, S., Schewe, J., Sadiq, N., Shabahat, E. (2021) *Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration*. World Bank, Washington, DC: World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36248>
- Connell, J. & Lutkehaus, N. (2017) Environmental Refugees? A tale of two resettlement projects in coastal Papua New Guinea, *Australian Geographer*. 48 (1): 79–95.
- Cook, N. & David Butz (2015): Mobility Justice in the Context of Disaster, *Mobilities*, DOI: 10.1080/17450101.2015.1047613
- Cresswell, Tim, 2006. *On the Move. Mobility in the Modern Western World*. Routledge: New York.
- Crownshaw, T., Morgan, C., Adams, A., Sers, M., Britto dos Santos, N., Damiano, A., Gilbert, L., Yahya Haage, G., Horen Greenford, D. (2018). Over the horizon: Exploring the conditions of a post-growth world”. *The Anthropocene Review*. 6 (1–2): 1–25.
- Dalby, S. (2015). Climate geopolitics: Securing the global economy. *International Politics*. 52: 426–444.
- de Haas, H. (2010) Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*. 44 (1): 227–264.
- de Haas, H. (2021) A theory of migration: the aspirations–capabilities framework. *Comparative Migration Studies*. 9 (8): <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- Descola, P. (2013) *Beyond Nature and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Draper J. (2022) Climate Change and Displacement: Towards a Pluralist Approach. *European Journal of Political Theory*. May 2022. doi:10.1177/14748851221093446

- Dyson, T. (2005) On Development, Demography and Climate Change: The End of the World as We Know It?. *Population and Environment*, Vol. 27, No. 2 (Nov., 2005): 117–149.
- Eisenhouer, D. (2017) Tipping Points in the Anthropocene: Crafting a Just and Sustainable Earth”. *J Extreme Events*. 4 (1): 1–21.
- El-Hinnawi, E. (1985) *Environmental refugees*. Nairobi: United Nations Environment Programme.
- Farbotko, C., Stratford E. & Lazrus, H. (2016). Climate migrants and new identities? The geopolitics of embracing or rejecting mobility, *Social & Cultural Geography*, 17 (4): 533–552.
- Femia, F. & Werrell, C. (2016). Climate Change, the Erosion of State Sovereignty, and World Order. *Brown Journal of World Affairs*. 22(2): 221–236.
- Foucault, M. (2008) *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978–79*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gemmene, F. (2015) One good reason to speak of ‘climate refugees’. *Forced Migration* 49: 70–71.
- Gill, N. (2010) Environmental refugees’: Key debates and the contributions of geographers. *Geography Compass*. 4(7): 861–871.
- Haraway, D. (2016) Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene, y: Moore, J. (yp.). *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, Oakland: PM Press-Kairos (crp. 34–78).
- Harman, G. (2016) *Immaterialism: Objects and Social Theory*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Harman, G. (2018) *Speculative Realism: An Introduction*. London: Wiley.
- Ingham, V. Islam, M. R. & Hicks, J. (2018): Adaptive flood mobilities in Bangladesh, *Mobilities*, DOI: 10.1080/17450101.2018.1522882
- Ingold, T. (2000) *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Ingold, T. & Simonetti, C. (2021) Introducing Solid Fluids. *Theory, Culture & Society*, 39 (2) (2021): 1–27.
- Islam, M. (1992) Natural calamities and environmental refugees in Bangladesh, *Refuge: Canada’s periodical on refugees* 12(1): 5–10.
- IOM (2021) Institutional Strategy on Migration, Environment and Climate Change 2021–2030. Geneva: IOM.

- Jacobson, J. (1988) *Environmental refugees: a yardstick of habitability*. Washington DC: World Watch Institute.
- Jakobeit, C., Methmann, C. (2012) 'Climate refugees' as a dawning catastrophe? A critique of the dominant quest for numbers. y: Scheffran, J, Link, PM, Schilling, J (yp.). *Climate Change, Human Security and Violent Conflict: Challenges for Societal Stability*. Berlin: Springer, (стр. 301–314).
- Janković, S. (2021a) A stronger sense of place is possible?: Anthropocene, non-relationality and chiasms. *SAJ – Serbian Architectural Journal*, 13 (3): 149–175.
- Janković, S. (2021b) Usred neizvesnosti. Pandemija, zavere i formatiranje stvarnosti, y: Vuletić, V. (yp.). *Uticaj pandemije kovida-19 na društvene i psihološke procese*, Beograd: Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet (стр. 73–86).
- Jensen, C. B. (2022). Thinking the New Earth: Cosmoecology and New Alliances in the Anthropocene. *Darshika: Journal of Integrative and Innovative Humanities*, 2 (1): 26–43.
- Julca, A. & Paddison, O. (2009) Vulnerabilities and migration in Small Island Developing States in the context of climate change. *Nat Hazards* (2010) 55: 717–728.
- King, R. & Skeldon, R. (2010) 'Mind the Gap!' Integrating Approaches to Internal and International Migration, *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 36 (10): 1619–1646.
- King, R. (2012) Geography and Migration Studies: Retrospect and Prospect. *Popul. Space Place*. 18: 134–153.
- King, R. & Lulle, A. (2016) *Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities*. A Policy Review. Brussels: European Commission.
- Laczko F, Piguët E. (2014) Regional perspectives on migration, the environment and climate change. y: Piguët E (yp.) *People on the move in a changing climate: The regional impact of environmental change on migration*. Dordrecht: Springer (стр. 1–20).
- Lassailly-Jacob, V. & Zmolek, M. (1992) Environmental Refugees. *Refuge*, 12 (1): 1–4.
- Latour, B. (1993) *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.

- Latour, B. (2004) *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2013) *An Inquiry Into Modes of Existence*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2017) *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, B. (2018) *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, B. (2020) „We Don't Seem to Live on the Same Planet” – A Fictional Planetarium”, у: Latour, B. & Weibel P. (yp.). *Critical Zones: The Science and Politics of Landing on Earth*, Cambridge MA: MIT Press, (стр. 193–199).
- Law, J. (1999) After Ant: Complexity, Naming and Topology. *The Sociological Review*. 47 (1999): 1–14.
- Law, J. (2002) Objects and Spaces. *Theory Culture Society*. 19 (5–6), 91–105.
- Lock, M. & Palsson, G. (2016) *Can Science Resolve the Nature-Nurture Debate*. Cambridge: Polity Press.
- Lonergan, S. (1998) The role of environmental degradation in population displacement. *Environmental Change and Security Project Report*. Vol. 4.
- Lorimer, J. (2017) The Anthro-po-scene: A guide for the perplexed. *Social Studies of Science*. 47 (1): 117–142.
- Malm, A. & Hornborg, A. (2014) The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review*. 1(1): 62–69.
- Mann, J. & Wainwright, G. (2018) *Climate Leviathan: A Political Theory of Our Planetary Future*. London: Verso.
- Manzo, K. (2009) Imaging vulnerability: the iconography of climate change. *Area*. 42, 1: 96–107.
- Marchiori, L. & Schumacher, I. (2011) When nature rebels: international migration, climate change and inequality. *Journal of Population Economics*, 24 (2): 569–600.

- Massey, D., J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino and E. Taylor. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review* 19: 431–466.
- Massey, D., Axinn, W., Ghimire, D. (2010) Environmental change and out-migration: evidence from Nepal. *Popul Environ* (2010) 32:109–136.
- McLeman, R. & Hunter, L. (2010) Migration in the context of vulnerability and adaptation to climate change: insights from analogues. *WIREs Climate Change*. Volume 1, May/June 2010: 450–461.
- McNamara, K. E. & Gibson, C. (2009) ‘We do not want to leave our land’: Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of ‘climate refugees’. *Geoforum*, 40 (2009): 475–483.
- Merriman, P. & Pearce, L. (2017) Mobility and the humanities, *Mobilities*, 12:4, 493–508.
- Moore, J. (2016) Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism, y: J. Moore (yp.) *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: Kairos, (crp. 1–13).
- Morrissey, J. (2012) Rethinking the ‘debate on environmental refugees’: from ‘maximalists and minimalists’ to ‘proponents and critics’. *Journal of Political Ecology* 19(1): 36–49.
- Morrissey, J. (2014) Environmental Change and Human Migration in Sub-Saharan Africa, y: . Laczko, F. & Piguët, E. (yp.). *People on the Move in a Changing Climate. The Regional Impact of Environmental Change on Migration*, Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer (crp. 81–110).
- Morton, T. (2013) *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morton, T. (2016) *Dark Ecology For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- Morton, T. (2018) *Being Ecological*. Boston MA: MIT Press.
- Myers, N. (1993) Environmental refugees in a globally warmed world. *BioScience* 43(11): 752–761.
- Myers, N. (1997) Environmental Refugees. *Population and Environment* 19(2): 167–182.
- Myers, N. (2001) Environmental refugees: a growing phenomenon of the 21st century. *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Sciences*. 357: 609–613.

- Nail, T. (2019). Forum 1: Migrant climate in the Kinocene, *Mobilities*, 14(3): 375–380.
- Nelson, S. & Braun, B. (2017). Autonomia in the Anthropocene: new challenges to radical politics, *South Atlantic Quarterly*. 116(2): 223–235.
- Otunnu, O. (1992) Environmental refugees in sub-Saharan Africa: causes and effects. *Refuge: Canada's periodical on refugees* 12(1): 11–14.
- Palsson, G. & Swanson, H. A. (2016) Down to Earth. Geosocialities and Geopolitics. *Environmental Humanities*. 8 (2): 149–171.
- Piguet, E. (2010) Linking climate change, environmental degradation, and migration: a methodological overview. *WIREs Climate Change*, Volume 1, July/August 2010: 517–524.
- Piguet, E. (2013) From „Primitive Migration” to „Climate Refugees”: The Curious Fate of the Natural Environment in Migration Studies, *Annals of the Association of American Geographers*, 103:1, 148–162.
- Povinelli, E. (2017) The Ends of Humans: Anthropocene, Autonomism, Antagonism, and the Illusions of Our Epoch. *South Atlantic Quarterly* (2017) 116(2): 293–310.
- Reichel, A. & Perey, R. (2018) Moving beyond growth in the Anthropocene. *The Anthropocene Review*. 5 (3): 242–249.
- Reitz, T., Schulz, R., Mariana, S. & Seyd B. (2021) Democracy in post-growth societies: A zero-sum game. *Anthropological Theory*, 21(3): 251–259.
- Reuveny, R. (2007) Climate change-induced migration and violent conflict. *Political Geography*, 26 (2007): 656–673.
- Robinson, J. (2006) *Ordinary Cities. Between Modernity and Development*. London: Routledge.
- Savransky, M. (2021) After progress: Notes for an ecology of perhaps”. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*. 21(1): 267–281.
- Schmidt C., Lee B. & Mitchell S. (2021). Climate bones of contention: How climate variability influences territorial, maritime, and river interstate conflicts. *Journal of Peace Research*. 58(1): 132–150.
- Sheller M. (2018) Caribbean futures in the offshore Anthropocene: Debt, disaster, and duration. *Environment and Planning D: Society and Space*. 2018; 36(6): 971–986.
- Sheller, M., & Urry, J. (2006) The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A*. 38 (2): 207–226.

- Sheller, M. & Urry, J. (2016): Mobilizing the new mobilities paradigm, *Applied Mobilities*, DOI:10.1080/23800127.2016.1151216
- Simonetti, C. (2019) The Petrified Anthropocene. *Theory, Culture & Society*. 36 (7–8): 45–66.
- Simonetti, C. & Ingold, T. (2018) Ice and Concrete: Solid Fluids of Environmental Change. *Journal of Contemporary Archaeology*, 5 (1): 19–31.
- Skeldon, R. (2012) Migration Transitions Revisited: Their Continued Relevance for The Development of Migration Theory. *Popul. Space Place* 18, 154–166.
- Sklair, L. (2017) Sleepwalking through the Anthropocene. *The British Journal of Sociology*. 68 (4): 775–784.
- Smith, S. (2011). The geopolitics of climate change: power transitions, conflict and the future of military activities, *Conflict, Security & Development*. 11(3): 309–334.
- Smith J. R. (2021) „Exceeding Beringia”: Upending universal human events and wayward transits in Arctic spaces. *Environment and Planning D: Society and Space*. 39(1):158–175.
- Steffen W., Broadgate W., Deutsch, L., Gaffney, O. & Ludwig C. (2015) The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration”. *The Anthropocene Review*. 2(1): 81–98.
- Szerszynski, B. (2016) Planetary mobilities: movement, memory and emergence in the body of the Earth, *Mobilities*, 11 (4): 614–628.
- Szerszynski, B. (2018) Drift as a Planetary Phenomenon. *Performance Research*. 23(7): 136–144.
- Szerszynski, B. (2019). A planetary turn for the social sciences?, y: Jensen, O., Kesselring, S. & Sheller, M. (yp.). *Mobilities and Complexities*, London: Routledge, (crp. 223–7).
- Sun-Hee Park, L. & Naguib Pellow, D. (2019) Forum 4: the environmental privilege of borders in the anthropocene, *Mobilities*, 14:3, 395–400.
- Tyfield, D. & Blok, A. (2016) Doing methodological cosmopolitanism in a mobile world, *Mobilities*, 11:4, 629–641.
- Urry, J. (2007) *Mobilities*. Cambridge: Polity.
- Viveiros de Castro, E. (2014) *Cannibal Metaphysics: For a Post-structural Anthropology*. Minneapolis: Univocal Publishing.

- Viveiros de Castro, E. (2019) On Models and Examples. Engineers and Bricoleurs in the Anthropocene. *Current Anthropology*, 60 (20): 296–308.
- Viveiros de Castro, E. & Danowski, D. (2018) Humans and Terrans in the Gaia War”, y: de la Cadena, M. & Blaser, M. (yp.). *A World of Many Worlds*, Durham: Duke University Press, (стр. 172–204).
- Wakefield, S. Grove, K. & Chandler, D. (2020) Introduction: the power of life, y: Chandler, D., Grove, K. & Wakefield, S. (yp.). *Resilience in the Anthropocene. Governance and Politics at the End of the World*, London and New York: Routledge, (стр. 1–21).
- Warner, K., Hamza, M., Oliver-Smith, A., Renauld, F. & Julca, A. (2009) Climate change, environmental degradation and migration. *Nat Hazards* (2010) 55: 689–715.
- Koko Warner & Tamer Afifi (2014) Where the rain falls: Evidence from 8 countries on how vulnerable households use migration to manage the risk of rainfall variability and food insecurity, *Climate and Development*, 6 (1): 1–17.
- Westing, A. (1992) Environmental refugees: a growing category of displaced persons. *Environmental Conservation* 19(3): 201–207.
- Westing, A. (1994) Population, Desertification, and Migration. *Environmental Conservation*. 21 (2): 110–114.
- Whatmore, S. (2002) *Hybrid Geographies: Natures, Cultures, Spaces*. London, Sage Publications.
- White House (2021) *Report on the Impact of Climate Change on Migration*. Washington DC: The White House.
- Zalasiewicz, J., Waters, C., Williams, M., Summerhayes, C. P., Head, M. J. & Leinfelder, R. (2019) A General Introduction to the Anthropocene, y: *The Anthropocene as a Geological Time Unit: A Guide to the Scientific Evidence and Current Debate*, Zalasiewicz, J., Waters, C., Williams, M., Summerhayes, C.P. (yp.), Cambridge: Cambridge University Press, (стр. 2–4).

Закључне напомене

Ова студија представља анализу само неких аспеката савремених миграција који постају врло актуелни у светској литератури и привлачни како за стручну тако и за политичку, па и ширу јавност. Нови феномени који се појављују као последица савремених технолошких и друштвених тековина, попут информационе технологије, отварају нове могућности за сагледавање односа миграционе популације и политичких и националних актера, као и за процену потенцијалне добити за све који су укључени у миграциони процес. Размена искустава и знања на даљину учинила је да полако избледи песимизам из раније врло атрактивног феномена „brain drain”. Такозвани „одлив мозга” представљан је као чист губитак за земљу матицу и значио је озбиљан позив на узбуну и хитно реаговање у виду креирања повољних јавних политика усмерених на заустављање одласка висококвалификованог становништва. Томе ваља придружити и континуирано низак наталитет и недовољно рађање, што је довело до опадања становништва из фертилног и радног контингента, нарочито у европским земљама. Тиме подстакнуте државе са полупериферије светског система које нису имале капацитета да привуку становништво из других земаља, постављају себи императив стварања политика за заустављање одлива, нарочито младог

становништва, јер су, осим са великом емиграцијом, суочене и са дуготрајно недовољним рађањем, односно кризом рађања, депопулацијом и старењем становништва. У ту групу спадају све земље Балкана, па и Србија.

Са развојем и повећаном доступношћу интернета у готово свим географским областима и међу свим друштвеним класама, тј. слојевима, стварају се услови да се ресурси попут социјалног и хуманог капитала усмеравају у земљу порекла или матицу без неопходног физичког повратка стручњака. Такође, емоционални капитал, у смислу подршке породице и пријатеља као неопходног сегмента приликом досељавања и прилагођавања у новој средини, руши логику одвојеног географског простора и у неку руку бива надомешћен бесплатним видео-позивима. Што се тиче дознака, појам „brain drain” све више надгласавају заговорници позитивне стране миграција становништва који стављају акценат на концепте „brain gain”, „brain circulation” и „brain chain” (Pavlov et al., 2011; Filipović, 2012).

Наиме, прилично негативан став према миграцијама бива замењен стратегијама њихових усмеравања у добит свих укључених актера – тзв. „win-win” стратегија (Angenendt et al, 2015). Томе треба придружити и податке Светске банке (World Bank, 2021), као и разне националне извештаје који указују на повезаност високе стопе мобилности радне снаге, нарочито високообразоване, и економског и технолошког напретка земље, и чињеницу да дознаке често премашују директне стране инвестиције и значајно учествују у БДП земље порекла. Међутим, развијање стратегија за ефективно усмеравање ових ресурса је неопходан предуслов даљег развоја. У другом поглављу ове књиге видели смо да дефицит слања дознака, економских, али и дознака у виду социјалног и хуманог капитала, потиче од неразвијених државних стратегија за њихово привлачење и усмеравање у пројекте од националног интереса од којих би сви имали користи – сами испитаници, односно припадници дијаспоре, држава и немиграционо становништво.

У истом делу дат је и преглед државних стратегија које су се показале као успешне у другим земљама и које могу послужити и као идеја водиља за неке будуће државне пројекте усмерене на дијаспору са циљем изградње добрих партнерских односа и мотивисања на заједничко улагање у развојне пројекте.

Остаје питање потребе решавања проблема сужавања фертилног контингента који је, уз већ деценијама драстично смањену стопу рађања, миграцијама само појачан. Такође, актуелан је и проблем великог недостатка радне снаге који озбиљно прети опстанку пензионих фондова који су се у земљама на Балкану, независно од друштвено економских трансформација кроз које су деценијама пролазиле, одржали у облику који су имали још у социјализму.

Једно од понуђених решења јесте стварање услова за уопшљавање радне снаге из земаља трећег света. Међутим, током миграционе кризе 2015. показао се велики отпор домицилног становништва према припадницима других националности, вере и културе. С једне стране, јавио се страх од тероризма, који је последица националне, односно религијске генерализације као и интолеранције. Наиме, након терористичких напада екстремних исламских организација, транснационалних по свом карактеру, у којима је погинуло на хиљаде недужних људи широм Европе и у Америци, јавио се страх од насељавања муслиманског становништва са Блиског истока које је уједно било и најбројније услед рата на тим просторима. Примећена је и појачана предострожност према муслиманском становништву које је одавно насељено на тлу Европе услед страха од тероризма тзв. „спавача”, припадника терористичких организација које се годинама припремају за напад, а при том су врло добро интегрисани у друштво земље пријема.

С друге стране, настаје стрепња домаћег становништва за опстанак националног идентитета која се није показала само код нашег, српског становништва како се обично мисли, већ још и јаче у земљама које су већ увелико део наднационалног

савеза – Европске Уније. Затварање граница, заговарање чврсте националне политике, па чак и подизање жичаних ограда и спровођење сурових третмана над мигрантима са Блиског истока карактерише активности власти држава које се налазе на ободу Европске уније. Само та дешавања указују на погрешност тезе о одумирању и неслагању националног идентитета и модерних европских вредности, па и процеса глобализације који је први запретио опстанку нације. Уз то, сепаратистички покрети унутар појединих држава (не само у Србији, већ и Шпанији, Канади и другим државама економско-политичког центра), указују на чињеницу да не само да национални идентитет није превазиђена категорија, већ да постаје све чвршћи и гласнији у савременом свету глобализације (Шолте, 2009).

Оно што се по том питању, међутим, увелико променило јесте одбацивање једнакости државних граница и нације. Наиме, тешко је претпоставити постојање државе у којој живе припадници само једне нације. Савремене државе карактерише суживот народа разних националности, што повлачи за собом и мултикултурализам који између осталог карактерише и извођење наставе у школама на језицима становништва које ту живи, давање националних фреквенција телевизијама на језику невећинског народа, и томе слично. Даље, становништво са истим националним пореклом живи у свим државама света, са једнаким односом према коренима и матичној држави као и да у њој живе. Развој информационих технологија је допринео још и већем јачању овог осећања услед сталних контаката са становништвом које је остало у земљи порекла. Стога можемо рећи да је интернет и ојачао основну нит повезивања дијаспоре, али и сам овај појам поставио у средиште истраживања, па је феномен дијаспоре од краја прошлог века постао једна од атрактивнијих тема у студијама миграција. При томе се за одржавање националног идентитета и умрежавање чланова великим делом и потенцира ИКТ. Код неких аутора, што можемо видети и у првом делу ове књиге, чак се говори о ства-

рању дијаспорских заједница искључиво преко интернета, па и о дигиталним дијаспорским заједницама. Интернет постаје поље уједињавања, размене идеја, емоција, па и позив на акцију у интересу матице. Иако је ова слика реалност делатног потенцијала савремене дијаспоре, резултати истраживања изнети у првом поглављу указују да интернет још увек није у потпуности искоришћен када је српска дијаспора у питању.

Премда слабо искоришћен, капацитет ИК технологије ипак је имао кључну улогу приликом организовања дијаспоре за подршку разним активностима и покретима незадовољства у Србији од почетка овог века. У последње време, поред исказивања незадовољства политичким и друштвеним системом, економијом, корупцијом, покрети и демонстрације везани за еколошке циљеве постали су веома активни. Да активисти у земљи имају подршку дијаспоре указују и речи Александра Јовановића, председника покрета Еколошки устанак, да ће блокаде ауто-путева које су у Србији биле актуелне у јесен 2021. подржати припадници дијаспоре у Њујорку, Минхену, Прагу, Берлину који ће блокирати представништва компаније „Рио Тинто” у њиховим градовима (Слободна Европа, 2021). Међутим, протести против поремећене еколошке равнотеже не указују само на солидарност дијаспоре са матицом, већ генерално на буђење свести грађана о важности еколошки здраве средине. Еколошке организације нису нова ствар. Транснационалне организације, па и политичке партије са еколошким програмима одавно постоје. Уз појачан активизам, као последица нарушене животне средине, јављају се и миграције подстакнуте нездравим окружењем. Када је Србија у питању, многи становници тзв. врућих тачака загађења, Бора и Панчева, ако су имали материјалних средстава одлучили су се да промене место становања (Petrović, 2013).

Посматрано на светском нивоу, еколошке катастрофе подстичу милионе становника да независно од почетног капитала потраже боље место за живот. Евидентно је да се то баш

и дешава у сиромашнијим и најмногљуднијим земљама где је експлоатација ресурса и крчење шума и најинтензивније. Стога, нарушавање еколошке равнотеже са истицањем посебних жаришта и даље указује на незаобилазну борбу моћи на светској политичкој сцени. С друге стране, како аутор последњег поглавља и закључује, места дешавања еколошких катастрофа и ерупција еколошких избеглица поставља питање преиспитивања популационе динамике и опстанка биосфере. Стога технолошке иновације о којима смо говорили, уз додатак изума за црпљење ресурса коме је миграциона популација стручњака неоспорно и допринела у смислу размене знања и искуства зарад технолошких патената, поред тога што су утицале на олакшање живота и комуникације међу становништвом, имају и негативну страну која се огледа у нарушавању релативне климатске стабилности.

На крају, у складу с пројектом у оквиру којег је настала студија „Човек и друштво у време кризе” можемо рећи да савремене миграционе токове можемо посматрати као независни феномен са својом историјом која сеже од почетка човечанства, али да нарочито у кризним временима он добија нове аспекте који привлаче пажњу академске и шире јавности. Премда миграције високообразованог становништва које се одвијају константно услед мотивације за новим знањима, условима рада, искуствима и умрежавањем, никако не треба занемарити, нарочито, видели смо, посматрано из перспективе развоја, евидентно је да миграциона кретања у фокус пажње доспевају баш онда када се дешавају неки кључни догађаји које препознајемо као кризне по друштво и појединце. Тако, осврћући се само на новију историју Србије, можемо рећи да се о миграцијама највише говорило током ратова и након ратова, током трајања економске кризе и током друштвених ломова, па се тако и миграциони таласи код нас смењују упоредо са овим променама. Последњи талас за који можемо рећи да траје од почетка овог века, поред тога што је подстакнут или

обликован економском, политичком, друштвеном, на крају и здравственом кризом, све чешће показује тенденцију за променом места боравка услед нездравог ваздуха, односно ширег екосистема. Жеља да се „не види ваздух који се дише” постаје значајан мотив миграције, нарочито младог, радно способног становништва из Србије.

Референце:

- Angenendt, S, J. Bither and A. Ziebardth (2015) *Creating a triple-win through labour migration policy? Lessons from Germany*, Berlin: The German Marshall Found of the United States and Robert Bosh Stiftung.
- Pavlov T, D. Rakić, B. Petronijević, (2011) „Brain Gain in Serbia: Policies, Programmes and Actors”, *in*: ed. Polovina N. and T. Pavlov, *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, Belgrade: Group 484 and Institute for Educational Research.
- Petrović, M. (2013) „Kvalitet životne sredine kao dimenzija teritorijalnog kapitala”, Petrović, M. i J. Vukelić ur. *Zaštita životne sredine u Boru i Pančevu: Izazovi participativnog pristupa upravljanja okruženjem*, Beograd: ISI.
- Шолге, Ј. А. (2009) *Глобализација, кријички увод*, Подгорица: ЦИД.
- Radio slobodna Evropa (2021) *Aktivisti ne odustaju od novih protesta u Srbiji*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/protesti-beograd-srbija-rio-tinto/31603110.html>, приступљено: 28. 8. 2022.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
314.15:316(100)“20“

ВЕСКОВИЋ Анђелковић, Милица, 1982–

Ризици и шансе савремених миграција / Милица
Весковић Анђелковић, Мирјана Бобић, Стефан Јанковић. –
Београд : Филозофски факултет, Институт за социолошка
истраживања, 2022 (Београд : Службени гласник). – 185 стр. :
граф. прикази, табеле ; 20 cm

Тираж 200. – Напомене и библиографске референце уз текст.
– Библиографија уз свако поглавље.

ISBN 978-86-6427-240-7

1. Бобић, Мирјана, 1960– [аутор]

2. Јанковић, Стефан, 1987– [аутор]

а) Миграције – Социолошка истраживања – У свету – 21в

COBISS.SR-ID 79205129

